

Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans
3de Jaargang Nr. 2 Desember 1996

T.N&A

~
Tema: Koloniale en Postkoloniale discours
~

Inhoudsopgawe

3de Jaargang, Nommer 2.
Desember 1996

Siegfried Huigen

'n Woord van die Redaksie

Ad Biewenga

Alfabetisering aan de Kaap de Goede Hoop omstreeks 1700

Carli Coetzee

Early Afrikaans Theatre and the Erasure of the Black Face: Some Notes
on Susanna Reyniers

Ingrid Glorie

'n Klein alleenstaande koppie op 'n kaal vlakte? Melt Brink en zijn
venster op de wereld

Jean Kommers

Koloniale etnografie en antropologie

Luc Renders

De wrede tropen. Kritisch Nederlandstalig Kongo-proza

Louise Viljoen

Postkolonialisme en die Afrikaanse letterkunde: 'n verkenning van die
rol van enkele gemarginaliseerde diskoerse

Elektroniese weergawes
van T.N&A

Kontaknommers

Algemeen

Riglyne vir
outeurs

Opgedateer 7 Desember 2005 deur Angelique
de Villiers

Kopiereg © 1997 berus by die
redaksie

Siegfried Huigen | [Ad Biewenga](#) | [Carli Coetzee](#) | [Ingrid Glorie](#) | [Jean Kommers](#) | [Luc Renders](#) | [Louise Viljoen](#)

Namens die redaksie

- Siegfried Huigen -

Hierdie tema-nommer bied die eerste oes van artikels oor koloniale en postkoloniale diskoers. Die Junie-nommer van 1997 sal 'n vervolg bevat.

Vier artikels in hierdie nommer handel oor Suid-Afrikaanse onderwerpe. Die historikus Biewenga werp lig op die vraagstuk van geletterdheid in die vroeë Kaapkolonie. Dit is 'n onderwerp waarvan daar dekades reeds gesê word "dat iemand dit moes ondersoek". Die twee volgende artikels is histories-letterkundig van aard. Glorie se artikel bied 'n rekonstruksie van die literêre universum van die verwaarloosde Kaapse skrywer Melt Brink. Carli Coetzee gee vervolgens 'n postkoloniale lesing van 'n vroeg-twintigste-eeuse drama van Adriaan Francken. Postkoloniale teorie speel ook 'n vername rol in Viljoen se artikel. Sy vra haarself af op watter wyse die hedendaagse Afrikaanse letterkunde pas binne die bestaande, sterk op Engelse literatuur gerigte, teorie oor postkoloniale diskoers.

België se koloniale avontuur in Kongo/Zaire kom aan bod in 'n artikel van Luc Renders. Hy ondersoek daarin die weinig bestudeerde Nederlandstalige koloniaalkritiese tekste oor die Belgiese Kongo. Die antropoloog Kommers gee tenslotte aandag aan die manier waarop antropologiese tekste gekonstrueer is, aan antropologie-beoefening as 'n vorm van skryf. Hierdie problematiek is nog nouliks bekend aan neerlandici en behoort nuwe ondersoeksperspektiewe te kan oopmaak binne die studie van koloniale diskoers.

Siegfried Huigen
Stellenbosch
E-pos: sh@maties.sun.ac.za

[Elektroniese weergawes van T.N&A](#) [Kontaknommers](#) [Algemeen](#) [Riglyne vir outeurs](#) [Bo](#)

Tydskrif vir Nederlands & Afrikaans 3de Jaargang, Nommer 2. Desember 1996

Siegfried Huigen | Ad Biewenga | Carli Coetzee | Ingrid Glorie | Jean Kommers | Luc Renders | Louise Viljoen

Alfabetisering aan de Kaap de Goede Hoop omstreeks 1700

- Ad Biewenga -

Abstract

Little is known of the caliber of Europeans who settled at the Cape during the rule of the VOC. Were they educated persons fleeing religious persecution, or mostly illiterate ingrates? Two possible ways of researching their degree of literacy are: counting signatures; and seeking out the appurtenances of reading and writing. For the Stellenbosch district during the year 1704, the counting of signatures revealed that 49% of male and 42% of female free burghers were to some degree literate. For women, this tallies with similar studies conducted in the Netherlands. Men at the Cape, however, were less literate than their contemporaries in Holland. The search for appurtenances yielded writing materials and some book titles. These testify to a certain measure of intellectual development. It appeared also that books were read below elite level.

Sinds 1652 bezat de Verenigde Oostindische Compagnie een verversingspost voor haar schepen aan de Kaap de Goede Hoop. In de loop van de zeventiende eeuw was deze post uitgegroeid tot een kleine vestigingskolonie. Over de aard van de bevolking in de kolonie is niet veel bekend. Wat voor lieden woonden in deze voor Europa verre uithoek aan de rand van de bekende wereld? Was alleen het schuim van Noord-West Europa geïnteresseerd in een nieuw bestaan aan de Kaap de Goede Hoop of waren het vooral ontwikkelde lieden, protestanten die omwille van hun geloof een betere toekomst zochten in een vestigingskolonie onder een gereformeerde overheid? En daar aangekomen, maakten zij zich druk om het ontwikkelingspeil van hun kinderen of leidden zij liever een luilekker leven? Bestond de vroege Kaapkolonie uit domme boeren of uit geletterde burgers?

De VOC was als overheid voedsterheer van de gereformeerde kerk. Dat betekende dat zij verantwoordelijkheid droeg voor het onderhouden en verbreiden van de gereformeerde religie. Daarom zocht de VOC geschikte predikanten en ziekentroosters voor het Kaapse kerkvolk. Ook bemoeide zij zich met aanstelling van schoolmeesters, want de gereformeerde godsdienst beschouwt Godskennis als het fundament van het geloof. De gelovige diende kennis te hebben van de Tien Geboden en de geloofsvragen. Een degelijke bestudering van de Bijbel was zijn opdracht. Het leren lezen en schrijven, en de eigenlijke catechisatie ter voorbereiding op het lidmaatschap van de gereformeerde kerk vonden plaats op school. Zowel de overheid als de kerk wilden daarom goed onderwijs. Schoolmeesters zijn er aan de Kaap tijdens

het VOC-bewind dan ook veel geweest. (1)

Interessant is de vraag naar het resultaat van de educatieve inspanningen. De scheepslieden van de VOC stonden bekend als ruw en grof volk (Van Deursen 1991: 36). En ook de Kaapse ingezetenen, die immers ten dele uit het scheepsvolk waren gerecruteerd, hadden bij de hoogste Kaapse VOC-dienaren geen beste reputatie. Zo noemde de Politieke Raad in 1688 de vroegste inwoners van het platteland bij Stellenbosch "sulke ruwe gasten" en vond dat er met hen in onderwijszaken voorzichtig omgesprongen moest worden (*Resolusies* 1961, III: 185-6). Op het eerste gezicht lijkt de geletterdheid van kolonisten in vroeg-koloniaal Zuid-Afrika niet erg groot te zullen zijn. Onbehouwen lieden kunnen lezen noch schrijven en sturen hun kinderen niet naar school, zo kunnen we vermoeden.

Het resultaat van onderwijs laat zich lastig meten. Of de Kaapse kolonisten konden rekenen en over de vereiste geloofskennis beschikten, kunnen we nauwelijks nagaan. Incidenteel blijkt iemand de rekenkunst machtig of een theologisch debat te kunnen voeren. Maar zulke toevallige gegevens zeggen weinig over het geheel. Naar schrijfvaardigheid kunnen we wel kwantitatief onderzoek doen. Er zijn immers veel handtekeningen in contracten, testamenten en andere verklaringen bewaard gebleven. De handtekeningen die we zo verzamelen, kunnen we vergelijken met de zogenaamde Opgaaf, een belastingregister met de namen van alle volwassen vrijburgers. Hoeveel procent van de vrijburgers was in staat een handtekening te zetten?

Een telling voor het Opgaaf-jaar 1704 van de vrijburgers van het plattelandsdistrict Stellenbosch levert het volgende op. Er woonden 157 mannelijke vrijburgers. Daarvan waren 74 in staat een handtekening te zetten, 78 konden dat niet. Van 5 mannen heb ik geen gegevens gevonden. Wel zijn er gegevens over 97% van de populatie, dat zijn 152 mannen. Daarvan kon 49% zijn handtekening zetten, 51% niet. Als we uitgaan van de hele populatie van 157, zijn de percentages respectievelijk 47 en 50. Bij de vrouwen liggen die verhoudingen anders. In 1704 leefden er 67 vrouwelijke vrijburgers in Stellenbosch. Ik vond slechts gegevens over 45 vrouwen, dat is 67%. Van de populatie van 45 konden 19 vrouwen hun handtekening zetten, 26 niet. In procenten: 42% tekent, 58% niet. Van de hele populatie komt dat neer op: 28% wel, 39% niet, en van 33% hebben we geen gegevens.

Wat zeggen zulke getallen? Om dat te bepalen vergelijken we eerst met de resultaten van soortgelijke tellingen in Nederland.

TABEL: Handtekeningen-percentages

Plaats	Jaar	Mannen	Vrouwen	Bronsoort
Amsterdam	1680	70%	44%	Huwelijksakten
Amsterdam	1729-1730	76%	51%	Huwelijksakten
Maasland	1730	85,2%	59,9%	Notarieel
Graft	1659-1705	77,97%	43,74%	Notarieel

Graft	1676-1705	83,64%	25,81%	Weesboeken
Kaapkolonie	1657-1707	59,2%	46,8%	Notarieel
Stellenbosch	1704	49%	42%	Notarieel & Opgaaf

Bronnen: Hart 1976: 131; Noordam 1987: 67; Van Deursen 1994: 132; De Wet 1981: 154; Opgaaf van Stellenbosch 1704 en Notarieel Archief.

In de stad Amsterdam werden ondertrouwregisters bijgehouden, die door de aanstaande bruid en bruidegom ondertekend moesten worden. De percentages voor de Hollandse dorpen Graft en Maasland zijn op notarieel archief gebaseerd en zijn daarom zeer goed vergelijkbaar met de Kaapse getallen (Hart 1976: 130-2; Van Deursen 1994: 131-43; Noordam 1987: 67). Hoewel we met cijfers uit het pre-statistisch tijdvak zeer voorzichtig om moeten gaan, spreken ze hier toch klare taal. De Kaapse mannelijke vrijburgers leggen het in schrijfvaardigheid af tegen zowel Hollandse plattelandsbewoners als stedelingen. Daar is nauwelijks twijfel over mogelijk. Het Stellenbosche cijfer is vrij betrouwbaar, omdat het gebaseerd is op gegevens van 97% van de onderzoekspopulatie. Ik vermoed dat het percentage handtekeningenzetters nog iets lager uit zal vallen als we er nog gegevens over de resterende 3% aan toe zouden kunnen voegen. Want een blik op het belastingregister leert dat het hier vooral de wat armere lieden betreft en die zullen over het algemeen minder goed opgeleid zijn geweest. Drie verschillende tellingen kwamen alle voor het laat-zeventiende eeuwse, vroeg-achttiende eeuwse platteland van het gewest Holland uit op getallen in de buurt van tachtig procent. Er gaapt dus een gat van zo'n dertig procent tussen de Hollandse plattelandslieden en de Stellenbosche vrijburgers.

Dat verschil was de Nederlandse vestigingskolonies niet eigen. De Amerikaanse historicus Kilpatrick telde handtekeningen van het dorpje Flatbush in Nieuw-Nederland voor de tijd dat deze kolonie juist in Engelse handen was overgegaan. Voor de Nederlandse mannen kwam hij op hoge percentages uit. Van de gezinshoofden van 1683 kon 69% zijn handtekening zetten, van de mannen van 16 jaar en ouder in 1687 80%, en van de mannen op de lijst van 1738 maar liefst 95%. Een telling voor het plaatsje Beverwijck, de huidige stad Albany, leverde voor de periode 1656-1675 een handtekeningen-aandeel van 79% op (Kilpatrick 1912: 196-198 & 204). Ook in vergelijking met de voormalige Nederlandse vestigingskolonie in Noord-Amerika viel de schrijfvaardigheid van de mannelijke Stellenbosche kolonisten erg tegen.

Als we de telling voor de hele Kaapkolonie van de historicus De Wet volgen valt het verschil kleiner uit. Zijn gegevens wijzen erop dat zo'n zestig procent van de mannelijke Kaapse vrijburgers zijn handtekening kon zetten. Maar De Wets foutenmarge is groter. Zijn percentage is gebaseerd op 49,3% van de hele populatie (De Wet 1981: 154). Mogelijk is zijn cijfer beïnvloed door het feit dat armen minder notariële handelingen verrichten dan rijken. Als wij De Wets gegevens aanvaarden komt een schrijfvaardigheidspercentage van 60% dicht bij de buurt van de 70%, die de historicus Hart voor de havenstad Amsterdam in 1680 vond. Het zou kunnen zijn dat als de schrijfvaardigheid van de Europese immigranten in

Kaapstad sterk leek op die van de havenstad Amsterdam, waar veel van hen wel eens geweest waren.

Wegens de beperkte hoeveelheid handtekeningen van vrouwen blijken de tekortkomingen van de gevolgde onderzoeksmethode veel duidelijker. Wanneer zette een vrouw haar handtekening? Onder haar huwelijksvoorwaarden of testament, als ze dat liet opmaken. In zakelijke transacties liet ze zich meestal door haar man vertegenwoordigen. De historicus Van Deursen bepaalde de schrijfvaardigheid van Grafter vrouwen uit twee bronnen: de archieven van notarissen en de weesboeken uit het dorp. Beide metingen leverden een enorm verschil in uitkomst op. Voor de periode 1659-1705 vond hij dat 44% van de vrouwen in notariële akten hun handtekening konden zetten, maar in de weesboeken waren dat in de periode 1616-1705 slechts 24%. Van Deursen vermoedt dat vaker rijke vrouwen bij de notaris kwamen dan arme, en rijken waren bovengemiddeld geschoold. In de weesboeken werd het beheer van zowel rijke als arme boedels bijgehouden. De 24% die dat oplevert, zou voor betrouwbarder kunnen doorgaan als het aantal vrouwen-ondertekeningen in deze bron niet erg klein was (Van Deursen 1994: 132-133). Bij de vaststelling van het percentage voor Stellenbosch hebben we met precies dezelfde moeilijkheden te maken. Ook hier is het cijfer gebaseerd op notariële bronnen en op grond van het belastingregister blijken dit inderdaad de beter gesitueerde vrouwen. Als we vergelijken met Graft valt dadelijk de overeenkomst op tussen maxima en minima. Voor Graft zal het cijfer bij een ideale bronnensituatie tussen de 24 en de 44 procent uitkomen. Bij de Stellenbosche vrijburgervrouwen liggen die percentages op 28 en 42. Prachtig is ook de overeenkomst tussen de vrijburgervrouwen uit de hele Kaapkolonie in de periode 1657-1707 (47%) en de huwende Amsterdamse vrouwen in 1680: 44%. De verschillen met Amsterdam (51%) en Maasland (60%) rond 1730 laten zich waarschijnlijk het best verklaren uit toegenomen schrijfvaardigheid onder Hollandse vrouwen in het begin van de achttiende eeuw (Van der Woude 1980). Bij alle onzekerheden kunnen we wel vaststellen dat de cijfers in één richting wijzen: de schrijfvaardigheid onder de Kaapse vrijburgervrouwen week niet noemenswaardig af van de Hollandse vrouwen. Dat lijkt ook de conclusie te moeten zijn van een vergelijking tussen de Kaapse vrijburgervrouwen en de vrouwen van de kolonisten in Nieuw-Nederland. Kilpatrick vond maar weinig handtekeningen van vrouwen in zijn onderzoeksperiode 1675-1738. Een telling daarvan leverde een handtekeningen-aandeel van 43% op (Kilpatrick 1912: 198). Bijna hetzelfde cijfer als ik voor Stellenbosch vond.

Een vergelijking tussen de Kaapse vrijburgerbevolking en de inwoners van het gewest Holland geeft dus aan dat de schrijfvaardigheid van de Kaapse vrijmannen flink achter liep bij de Hollanders, en dat bij de vrouwen over en weer nauwelijks verschil was. Maar er woonden nog meer mensen aan de Kaap. In Kaapstad en omgeving was een omvangrijk garnizoen gevestigd, en ook in Stellenbosch verbleven enige personeelsleden van de VOC. Hun schrijfvaardigheid is niet in de cijfers verwerkt, zoals ook de grote groep slaven buiten beschouwing is gebleven. Laten we toch proberen enig zicht te krijgen op de algemene schrijfvaardigheid voor Stellenbosch. De historicus Worden vond bij zijn onderzoek naar de Kaapse slavernij geen enkele handtekening van een slaaf. Alle slaven ondertekenden hun getuigenissen

voor één van de secretarissen met een kruis of een merk (Worden 1985: 98). Als we op grond daarvan aannemen dat geen enkele Stellenbosche slaaf kon schrijven en als we de groep Stellenbosche VOC-dienaren en hun slaven verwaarlozen, kunnen we een gecorrigeerd percentage voor de schrijfvaardigheid van alle kolonie-bewoners berekenen. Dat komt in 1704 voor de volwassen vrouwen neer op 30% en voor de volwassen mannen op 23%. Voor Europese begrippen is dat erg laag. Maar deze cijfers zijn slechts indicatief, hun betrouwbaarheid is gering. Terloops moet nog opgemerkt worden dat ook in deze laatste percentages geen gegevens over Khoikhoi, de oorspronkelijke Kaapse bevolking, zijn verwerkt. Dat kan ook niet omdat zij niet aan de VOC onderhorig waren en dus zelfs niet geteld zijn. Ze moeten daarom ook voor ons buiten de definitie van koloniale bevolking vallen.

Er is nog een factor die de exactheid van de cijfers beperkt. Stilzwijgend hebben we aangenomen dat iemand die zijn handtekening kon zetten ook in staat was om te schrijven. Dat hoeft lang niet altijd te kloppen. Sommige lieden ondertekenden door in blokletters hun naam te tekenen. Ik heb hun handtekeningen niet meegeteld. Net als degenen die alleen hun initialen produceerden. Waarschijnlijk zetten zulke ondertekenaren een soort tekeningetje op papier, dat ze uit hun hoofd geleerd hadden. Maar ook bij de schrijfvaardigheid van degenen die wel een handtekening maakten, kunnen we vraagtekens zetten. Wat te denken van heemraad Warner van den Brink, die hele dikke letters maakte en soms driekwart van de breedte van het papier nodig had? Het zal hem heel wat moeite gekost hebben een brief te schrijven. En zo zullen er wel meer geweest zijn die daar tegen op zagen. Het was niet zo vaak nodig om te schrijven. Misschien had men dan wel schrijven geleerd, maar bij gebrek aan oefening werd het een hele toer.

In zes van de veertig inventarissen van gehele boedels (15%) in de periode 1680-1730 die in het Stellenbosche archief bewaard worden, vinden we voorwerpen die er op wijzen dat de eigenaar kon schrijven. Een aantal mensen bezat een lessenaar. Die dingen waren niet voor de sier. In de lessenaar van Jan Andries Dissel zaten nog papieren toen de boedel bij de dood van zijn vrouw Maria Vosloo werd opgenomen. (2) De lessenaar van Adam Tas, Zuid-Afrika's beroemdste, zit hier niet eens bij. De boedelinventaris van Tas zit in het Weeskamerarchief. Deze lessenaar was druk gebruikt. Tas schreef er zijn dagboek en het klachtschrift tegen gouverneur Willem Adriaan van der Stel op. Onder de goederen van koster Adam Albertijn bevond zich een lei. Ook timmerman Jacob Aertsen Brouwer had zo'n ding. (3) Beiden hadden vermoedelijk beroepshalve schrijfgerei nodig om hun administratie bij te houden. Van een aantal ambachtslieden is een betaalboek bewaard. Zo hield een zekere smid Arend Vlock aantekening van wie hij nog geld krijgen moest. (4)

Een enkele ambachtsman zag zich genoodzaakt zich de schrijfkunst bij te brengen. Omdat timmerman Roelof Jonasse in het dorp Stellenbosch woonde, werd hem vaak gevraagd als getuige op te treden bij het opmaken van notariële akten als contracten, attestaties en testamenten. Zulke documenten werden immers bij de secretaris in het dorp opgesteld en, ach, wat was er nou makkelijker dan een buurtbewoner als getuige te vragen? Van Jonasse zijn dus veel ondertekeningen bewaard gebleven. Hij tekende eerst met een kruisje, later met zijn naam. Klaarblijkelijk heeft hij in de

jaren 1702-1703 leren schrijven.

Ook van sommige boeren en hun knechten kunnen we aantonen dat ze met een pen overweg konden. Jan Botma communiceerde af en toe per brief met zijn knecht Joachim Meijer als deze op een vee-post ver in het binnenland zat. (5) Vermoedelijk deed de knecht Hendrik van Heezel dat ook met zijn baas Jacob van der Heijden. Van Heezel kon in ieder geval zelf een dagregister bijhouden. (6) Twee vrijburgers schreven een "lideken van de geestelijke dochters, op de wijze "Ick drinck niuen most". (7) Een vriend van Botma, Jacobus van Driel, schreef zelf, net als Botma's timmerman Lourens Sweerus en de kleermaker Jacob Kuijlets. (8) Uit de lagere percentages handtekeningen voor vrouwen wordt meestal afgeleid dat men er in de zeventiende en achttiende eeuw minder belang aan hechtte dat zij konden schrijven. Toch vinden we ook goed schrijvende vrouwen aan de Kaap. Chirurgijnsvrouw Maria Buisset schreef zelf haar brieven. (9) Het kind Pieterella Bockelbergh schreef een nieuwjaarsbrief aan haar ouders. (10) Misschien was deze brief een schoolse oefening in het schrijven, want er staan fouten in. Overigens moeten we oppassen briefjes zomaar als bewijs van schrijfvaardigheid van de afzender op te vatten. De afzender kon natuurlijk ook een ander vragen te schrijven. Nadat de knecht Loeff Claasz van Mook in 1727 in een vechtpartij met dodelijke afloop verwickeld geraakt was, leek het hem beter zich enige tijd schuil te houden. Hij klopte daarom aan bij de Anna Dorothea Brons, vrouw van de boer Gerrit van Nieuwkerken, en vroeg haar een briefje met die boodschap aan zijn baas te schrijven. Dat deed ze. (11)

Leesvaardigheid sprak tot de verbeelding van sommige slaven. In 1692 gingen de slaven David van de Kust Coromandel en Klaas van Malabar een weddenschap ten huize van Pieter Jansz van Marsseveen aan. David zag op een plankje twee boeken liggen. Waarschijnlijk een bijbel en een psalmboekje. Hij pakte één van beide van de plank. Klaas wilde niet geloven dat David daar in lezen kon. Daaruit ontstond een weddenschap en later ook ruzie. (12) Schrijfvaardigheid zal nog meer aanzien genoten hebben. De leesvaardigheid moet immers groter geweest zijn dan de schrijfvaardigheid. Men leerde op school eerst lezen en dan pas schrijven. De vrijburger Gerrit Elbertsz bezat bijvoorbeeld twee boeken bij zijn overlijden, maar hij kon geen handtekening zetten. (13)

De vendutierollen geven de indruk dat achting voor leesvaardigheid zich niet vertaalde in een grote waardering voor boeken. Op een paar uitzonderingen na worden geen titels genoemd. Bij de verkoop van de boekenverzameling van Adam Tas verwisselden achttien ongespecificeerde partijen boeken van eigenaar. Verder verkocht men nog aan één persoon tegelijk een mand met boeken en wat rommel. Merkwaardig is ook de combinatie van een vaatje en een boek bij de openbare verkoop van de boedel van Johanna Victor. (14) De prijzen van boeken konden sterk wisselen. Dat blijkt uit de taxatie van de drie bijbels van Elisabeth Morkel en wijlen Wouter de Vos in 1731. Het bijbeltje met goudbeslag taxeerde men op f36, de grote bijbel op f15, en de kleine bijbel met zilverbeslag op f7. (15)

In de veertig Stellenbosche inventarissen vinden we tienmaal boeken vermeld. Dat suggereert dat in 25% van de huishoudens boeken waren. In

vergelijking met de Hollandse stad Delft in de periode 1706-1730 was dat niet bijzonder veel. Zelfs de Delftenaren die in de laagste belastingklasse ingedeeld werden, scoorden beter: 6 uit 20 (30%). Aan de andere kant vermelden ook Gafter inventarissen maar weinig boeken (Wijsenbeek-Olthuis 1987: 257; Van Deursen 1994: 138). Meestal zijn de vermelde boeken bijbels. Zo bezat het echtpaar Hendrik Sneewindt en Abigaël Vroom een grote met koper beslagen Statenbijbel. Jan Andries Dissel had een "Nederduitsche Amsterdamse Bijbel in folio met coopere platen". (16) Uiteraard gaven sommigen de voorkeur aan een andere taal. Matthijs Greef was eigenaar van een Hoogduitse bijbel. De broers Etienne en Pierre Cronjé hadden een Frans testament met een zilveren slotje. Ook chirurgijn Dirk Snith en zijn vrouw Maria Buisset lazen de bijbel in het Frans. (17) Psalmboekjes komen minder vaak voor. Ik heb de indruk dat alleen de gegoede vrijburgers zichzelf een psalmboekje gunden. (18) Een psalmboekje was betrekkelijk duur. Het exemplaar van Johannes Bockelbergh werd voor 2 rijksdaalders en 5 schellingen verkocht. Op de vendutie van de in 1713 overleden heemraad Wessel Pretorius bleven de twee psalmboeken met zilverbleslag onverkocht. (19) Waarschijnlijk vonden veel mensen een psalmboek een overbodige luxe. De kerk had immers een voorzanger.

De Kapenaars lazen niet alleen bijbels en psalmboeken. Gouverneur Willem Adriaan van der Stel had een brede belangstelling. Hij bezat literaire en religieuze werken, naast een boek over natuurkunde en de meesterwerken van de geschiedkundigen Pieter Bor en Lieuwe van Aitzema (Böeseken 1964: 157-9). Maar niet alleen hoog VOC-personeel las zulke uitgebreide werken. Een aantal vrijburgers had ook een boekenverzameling, meestal van bescheiden omvang. Heemraad Jacob de Wildt bezat ook "de historie van Bor". Dat is kort voor: *Oorspronck, begin ende aenvang der Nederlantscher oorlogen beroerten ende Borgerlijcke oneenicheyden. Warachtighe ende Historische beschrijvinge. Door Peter Bor Christiaensoon, Notaris*. De eerste druk verscheen reeds in 1595. Het is bepaald geen lichte kost. Het werk gaat over de Nederlandse Opstand en neemt veel oorspronkelijke documenten over (Janssen 1985). (20) Ondanks de moeilijkheidsgraad had Geertruij Lubberingh er wel belangstelling voor. Onder de boedel van Johanna Victor bevond zich een oud kroniekboek, vermoedelijk ook een geschiedenisboek. (21) Een ons onbekende Kapenaar schreef een briefje naar een vriend in het vaderland met het verzoek voor hem de werken van Jacob Cats in twee delen met platen en folio franje band voor f24 aan te schaffen bij een zekere boekverkoper, Bernardus Mourik. Daarnaast wilde onze briefschrijver ook een exemplaar van de "voorbeeldjes der oude wijzen" (vgl. De Wet 1981: 131). (22) Het ging hier om een lijvig boek "waar in op een zinryke voet, en bevallige zwier, de menschelyke hartstogten, en daar uit rysende deugden en gebreken, behandeld werden". Deze waren in 1634 voor het eerst uit het Grieks, Latijn en de "Oostersche" talen in vertaling bijeengebracht. Een zekere Johannes Duker verzorgde eind zeventiende eeuw een nieuwe editie, en deze zal de belangstelling van onze briefschrijver gehad hebben. (23) Adam Tas kreeg uit het vaderland " 't predikatie boek van de heer Balthasar Becker" opgestuurd. Bekker was een predikant met belangstelling voor de wijsbegeerte van Descartes. De dominee veroorzaakte in 1691 grote opschudding met zijn boek *De betoverde weereld*, waarin hij fel van leer trok tegen het geloof in geesten en toverij. Er bestaan twee boeken uit 1694 met zijn preken. Wellicht waren het preken die Tas al in Amsterdam had beluisterd, want Tas woonde

waarschijnlijk in Amsterdam toen Bekker daar op de kansel stond (1679-1692) (Van der Aa 1852, I: 277-86; Van Sluis 1994). (24) In Tas' boekenverzameling bevonden zich ook " 't boek behelsende 't bedrieff van de gebroeders Cornelis en Jan de Wit en elf stuks boekzaalen" (*Dagboek* 1970: 34 & 64). Dat laatste betrof enige nummers van het tweemaandelijks tijdschrift *Boekzaal der geleerde werrelt*, waarin nieuw uitgegeven boeken besproken werden. In 1705 stond het onder redactie van Willem Sewel, een quaker van Engelse komaf (Rietbergen 1974: 66-70 & 100). Welke titel er bij het bedrijf van de gebroeders De Witt hoort, is lastiger te bepalen. Over raadspensionaris Johan de Witt en zijn broer Cornelis waren meerdere boeken verschenen sinds zij in 1672 vermoord werden. Mogelijk verwees Tas naar een werk van de toneelschrijver en historicus Emanuel van der Hoeven (Molhuijsen & Blok 1930, VIII: 786). (25)

Aan de Kaap was geen drukkerij of boekhandel. Als iemand een boek wilde kopen moest hij een bestelling doen in patria of hij probeerde zijn geluk op een openbare boedelverkoop. Zo kocht Adam Tas drie boeken uit de nalatenschap van dominee Hercules van Loon (*Dagboek* 1970: 702). Als we enkele vendutierollen lezen, krijgen we een indruk welk soort mensen in boeken geïnteresseerd was. Onder de kopers van de boekenverzameling van Tas waren landdrost Martinus Berg, de (oud)heemraden en kerkeraden Jacob van der Heijden en Pieter van der Bijl, de vrouw van de heemraad Jan Louw, regerend heemraad Wouter de Vos, de latere heemraden Paul Roux en Jacob Coetser, de vrouw van ziekentrouster Anthonij Fauré, secretaris Johannes Pleunes, gerechtsbode D'Ailly, koster Jan van Ellewe en de meester van de Latijnse school Adolf Hofman. De enige minder aanzienlijke boekenkoper was kleermaker Jacobus Kuijlets. De openbare verkoop van het boekenbezit van de bibliofoon Johan Guillaume de Grevenbroek levert een soortgelijk beeld op. (26) Dat suggereert dat het lezen van boeken vooral een bezigheid van de maatschappelijke toplaag was.

Toch ligt de zaak niet zo eenvoudig. Sommige lieden uit de elite hadden geen boeken. De boedelbeschrijvingen van de (oud-)heemraden Wemmer Pasman en Johannes Loubser bevatten geen boeken. Dat oud-landdrost en voormalig ouderling Johannes Mulder, behalve de bijbel, geen boeken had, mag ons zelfs verbazen. (27) Aan de andere kant bezaten sommige mensen met een zeer bescheiden positie op de maatschappelijke ladder toch boeken. De knecht Willem Cornelisz van Coesvelt had er drie, en de arme boer Hans Henske tenminste twee. (28)

Laten we de zaak nog eens op een andere manier bekijken. Stel een bibliofoon is iemand die aantoonbaar meer dan tien boeken in zijn boedel heeft. Dan waren er in Stellenbosch behalve Tas en Grevenbroek tenminste nog vijf: heemraad Jacob de Wildt, vaandrig Jacobus van Driel, Jan Elsevier (zoon van een secunde), heemraad Johannes Bockelbergh en heemraad Matthijs Greef. (29) In dit rijtje valt Jacobus van Driel enigszins uit de toon. In zijn beste jaren had hij het nog tot vaandrig bij de cavalerie geschopt, maar eigenlijk behoorde hij tot het maatschappelijk midden. Tijdens de vrijburgeropstand van 1706 was hij omhoog gevallen. De koster, die we op de vendutie van Adam Tas tegen kwamen, stond ook niet zo hoog op de maatschappelijke ladder. Willem Cornelisz van Coesvelt en Hans Henske stonden nog een tree lager. Ook beneden de toplaag bestond dus interesse

voor het boek. Waarschijnlijk dwong een krap budget de gewone man meestal zijn geld aan andere dingen dan aan het luxe-artikel boek te besteden. Maar hij kon natuurlijk altijd proberen een boek te lenen. (30)

Zo hebben we gezien dat er geen reden is de Kaapse kolonisten van rond 1700 voor ongeletterde rabouwen te houden. Weliswaar liepen de mannelijke vrijburgers in vergelijking met Hollandse mannen in schrijfvaardigheid flink achter, maar een heel groot deel van hen kon schrijven. Bij de vrouwen was het verschil met Holland gering. De ongeletterdheid zou pas dramatische vormen aannemen als we de slaven mee tellen. In boekenbezit liep de Kaap achter bij de stad Delft, maar of het verschil met het dorp Graft zo groot is, mag worden betwijfeld. De moeilijkheidsgraad en het niveau van enkele titels veronderstellen een zekere intellectuele ontwikkeling. Het onderling lenen van boeken en Adam Tas' tijdschrift met boekbesprekingen suggereren dat er omstreeks 1700 aan de Kaap een begin was van een leescultuur, zij het dan zeer bescheiden.

*Vakgroep Geschiedenis
Vrije Universiteit Amsterdam*

Bibliografie

Aa, A.J. van der. 1852. Biographisch woordenboek der Nederlanden bevattende levensbeschrijvingen van zoodanige personen, die zich op eenigerlei wijze in ons vaderland hebben vermaard gemaakt. Deel I. Haarlem: Van Brederode.

Biewenga, A.W. 1994. Kerk, armenzorg, onderwijs en zending aan de Kaap 1652-1732. Een overzicht van de stand van het onderzoek: resultaten en leemten. Documentatieblad voor de geschiedenis van de Nederlandse zending en overzeese kerken 1-2, 1-22.

Böeseken, A.J. 1964. Simon van der Stel en sy kinders. Kaapstad: Nassou Beperk.

Dagboek 1970. Dagboek van Adam Tas 1705-1706. L. Fouché & A.J. Böeseken (reds.). V.R.V. II: 1. Kaapstad: Van Riebeeck Vereniging.

Deursen, A.Th. van. 1991. Mensen van klein vermogen. Het kopergeld van de gouden eeuw. Amsterdam: Bert Bakker.

Deursen, A.Th. van. 1994. Een dorp in de polder. Graft in de zeventiende eeuw. Amsterdam: Bert Bakker.

Hart, S. 1976. Geschrift en getal. Een keuze uit de demografisch-, economisch- en sociaal-historische studiën op grond van de Amsterdamse en Zaanse archivalia, 1600-1800. Dordrecht: Historische Vereniging Holland.

*Janssen, A.E.M. 1985. A "Trias Historica" on the revolt of the Netherlands. Emanuel van Meteren, Pieter Bor and Everhard van Reyd as exponents of contemporary historiography. In: A.C. Duke & C.A. Tamse (reds.). *Clio's**

mirror. Historiography in Britain and the Netherlands. Zutphen: Walburg Pers, 9-30.

Kilpatrick, W.H. 1912. *The Dutch schools of New Netherland and colonial New York.* Washington: Government printing office.

Koolen, G.M.J.M. 1993. *Een seer bequaem middel. Onderwijs en kerk onder de 17e eeuwse VOC.* Kampen: Kok.

Molhuysen, P.C. & P.J. Blok (reds.). 1930. *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek. Deel VIII.* Leiden: Sijthoff.

Niemeijer, H.E. 1996. *Calvinisme en koloniale stadscultuur. Batavia 1619-1725.* Proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam.

Noordam, D.J. 1987. *Leven in Maasland. Een hoogontwikkelde plattelandssamenleving in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw.* Hilversum: Verloren.

Resolusies 1961. *Resolusies van die Politieke Raad. Deel III 1681-1707.* A.J. Böeseken (red.). Kaapstad: Nasionale Handelsdrukkery.

Rietbergen, P. 1974. Pieter Rabus en de Boekzaal van Europe. In: J. Bots (red.) *Pieter Rabus en de "boekzaal van Europe", 1692-1702. Verkenningen binnen de republiek der letteren in het laatste kwart van de zeventiende eeuw.* Amsterdam: Holland Universiteits Pers, 1-109.

Sluis, J. van. 1994. *Bekkeriana. Balthasar Bekker biografisch en bibliografisch.* Leeuwarden: Fryske Akademy.

Wet, G.C. de. 1981. *Die vryliede en vryswartes in die Kaapse nedersetting, 1657-1707.* Kaapstad: Historiese Publikasie-Vereniging.

Wijsenbeek-Olthuis, Th. 1987. *Achter de gevels van Delft. Bezit en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang (1700-1800).* Hilversum: Verloren.

Worden, N. 1985. *Slavery in Dutch South Africa.* Cambridge: Cambridge University Press.

Woude, A.M. van der. 1980. De alfabetisering. In: D.P. Blok e.a. (red.). *Algemene geschiedenis der Nederlanden. Deel VII.* Haarlem: Fibula-Van Dishoeck, 257-64.

Dit artikel is gebaseerd op materiaal dat ik verzamelde in het kader van promotie-onderzoek naar de cultuur van de Kaapkolonie 1680-1730 aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Het onderzoeksproject werd deels door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek gefinancierd.

(1) Enige recente literatuur: Niemeijer 1996, Biewenga 1994, Koolen 1993.

- (2) 1/STB 18/32 23 jun 1731.
- (3) 1/STB 18/32 14 dec 1729. Ook: 1/STB 18/154 5 feb 1705.
- (4) MIS 32. In het voorbijgaan noteerde hij doop en sterfte in zijn gezin. Andere schuldboekjes bevinden zich in MOOC 14/212.
- (5) MOOC 14/195 Map Jan Botma 1709-1724.
- (6) MIS 47.
- (7) MIS 123.
- (8) MOOC 14/195 Map Jan Botma 1709-1724.
- (9) MOOC 14/195 sep 1721 e.v.
- (10) MIS 42. Datering: voor 1709 (overlijden vader), en ruim na 1698 (geboorte).
- (11) Algemeen Rijksarchief, Den Haag, VOC 11007 Procestukken 31 mrt 1729.
- (12) Algemeen Rijksarchief, Den Haag, VOC 10992 Processtukken 19 mrt 1692 en later.
- (13) 1/STB 18/30 nr. 31.
- (14) MOOC 10/3 nr. 54, MOOC 10/1 nr. 48.
- (15) 1/STB 18/32 10 & 11 nov 1731.
- (16) 1/STB 18/32 23 jun 1731, MOOC 8/1 nr. 69.
- (17) MOOC 8/2 nr. 63, 1/STB 18/30 nr. 15 & 17, MOOC 8/4 nr. 95.
- (18) MIS 68 3 mei 1712, MOOC 8/4 nr. 121, MOOC 8/4 28 sep & 1 okt 1728.
- (19) MOOC 10/1 nr. 51, MOOC 8/3 nr. 56 & 59.
- (20) MOOC 8/1 nr. 48.
- (21) MOOC 8/2 nr. 28.
- (22) MOOC 14/3 deel 2 nr. 32.
- (23) *Voorbeeldzels der oude wyzen*, waar in op een zinryke voet, en bevallige zwier, de menschelyke hartstogten, en daar uit rysende deugden en gebreken, behandeld werden uit meest alle de Oostersche, Grieksche en Romeinsche taalen, thans in Nederduits gebragt, en doorgaans wel de helft vermeerderd door Joannes Duikerius (Amsterdam 1693). Oorspronkelijk door Zacherias Heins, Amsterdam 1634.

(24) Het boek van Tas is mogelijk *Versameling van predicatiën* (Amsterdam 1694) of *Herstelde predikbeurten over de Nederlandsche geloofsbelijdenis* (Amsterdam 1694).

(25) E. van der Hoeven, *Leeven en dood der doorlugtige heeren gebroeders Cornelis de Witt... en Johan de Witt ...* (Amsterdam 1705).

(26) MOOC 10/3 nr. 54, 1/STB 19/176.

(27) 1/STB 18/30 nr. 32, 1/STB 18/32 10 apr 1720, 1/STB 18/32 6 & 7 jul 1731.

(28) MOOC 8/4 nr. 53, 1/STB 18/30 nr. 26.

(29) MOOC 8/1 nr. 47 & 48; MOOC 8/2 nr. 20, 31, 33 & 63; MOOC 10/1 nr. 12, 50, 51, 53 & 74.

(30) Tas leende zijn boeken wel eens aan kennissen uit. *Dagboek* 1970: 34.

Elektroniese weergawes van T.N&A	Kontaknommers	Algemeen	Riglyne vir outeurs	Bo
Tydskrif vir Nederlands & Afrikaans		3de Jaargang, Nommer 2. Desember 1996		

Siegfried Huigen | Ad Biewenga | Carli Coetzee | Ingrid Glorie | Jean
Kommers | Luc Renders | Louise Viljoen

'n Klein alleenstaande koppie op 'n kaal vlakte? Melt Brink en zijn venster op de wereld *

- Ingrid Glorie -

Abstract

The title of this article is taken from a obituary for the South African writer Melt J. Brink (1842-1925). The deceased is referred to as a solitary figure in the Dutch-Afrikaans literature of the late nineteen-hundreds: "a lonely hill on a bare plain." Brink used to be very popular as a playwright and author of patriotic and nonsensical verse. After 1905, however, his work was overshadowed by the upcoming generation of poets of the Second Afrikaans Language Movement. In this article, a first attempt is made to trace Brink's literary examples. From his private book collection it would seem that he was fond of popular fiction such as Gothic novels, crime novels and sentimental drama, which he often read in Dutch translations. In section 3 Brink's position as factor of the Chamber of Rhetoric Aurora is outlined. In section 4 the genre-characteristics of the melodrama are discussed. These two themes are combined in a discussion of The Butchers of Ghent in section 5. Brink wrote this melodrama for Aurora after the British invasion of Transvaal in 1877. In conclusion it is suggested that by utilizing a borrowed European genre, Brink helped to establish a national myth for the emerging Afrikaner people.

1. Inleiding

In het oeuvre van Melt Brink (1842-1925) worden gewoonlijk drie elkaar gedeeltelijk overlappende fasen onderscheiden. (1)

De eerste fase (1867-1887) wordt bepaald door zijn betrokkenheid bij de Kaapse rederijderskamer *Aurora*, waarvan hij eerst secretaris en later voorzitter was. In deze periode schreef hij veertien blijspelen en ernstige stukken, die door de werkende leden van *Aurora* onder grote bijval werden opgevoerd.

In de tweede fase (1884-1903) ontstond het merendeel van zijn komische en patriottische verzen. Deze verschenen aanvankelijk in kranten en tijdschriften zoals *Het Zuid-Afrikaansche Tijdschrift*, *Jong Zuid-Afrika*, *Ons Tijdschrift*, *De Zuid-Afrikaan*, *De Goede Hoop* en *De Unie*, en werden later gebundeld in zeven delen *Grappige stories en ander versies* (1893-1909) en drie verzamelingen *Nationale en Afrikaanse gedigte in Kaaps-Hollands* (1916-1920). Wie één van deze dichtbundels doorbladert, zal zien dat Brink

zich hierin van twee verschillende talen bediende. Terwijl hij voor gedichten met een ernstige strekking nog vasthield aan het Nederlands ofwel het "Hoog-Hollands", begon hij in zijn komische verzen, alsook in de afzonderlijk gepubliceerde berijmde vertellingen *Die reis naar Kaapstad van Oom Gijsbert van Graan en zijn ondervindingen aldaar* (1904) en *Die storie van Klaas Windvoël die ou Hotnot* (1910), een nieuwe taalvorm te ontwikkelen, die hij aanduidde met de term "Kaaps-Hollands". Hiermee bedoelde hij de vereenvoudigde en door andere talen beïnvloede variant van het Nederlands die hij dagelijks om zich heen hoorde spreken. Omdat zijn luimige verzen vaak een morele boodschap bevatten en bij een groot publiek geliefd waren, wordt Brink wel als de "Vader Cats" van Zuid-Afrika bestempeld. Latere literatuurgeschiedschrijvers hebben de blijvende waarde van het werk uit deze tweede fase vooral gezien in de middelaarspositie die het innam tussen het Nederlands en het Afrikaans: Brinks schrijfwijze gaf zijn lezers, anders dan de excentrieke fonetische spelling van S.J. du Toit en diens Eerste Taalbeweging, de kans om geleidelijk te wennen aan een nieuwe literaire taal.

In de laatste periode van zijn schrijverschap werd de verzenmaker Brink steeds meer overschaduwd door het optreden van de dichters van de Tweede Afrikaanse Taalbeweging, zoals Jan F.E. Celliers, C. Louis Leipoldt en Totius. Daarom wijdde hij zich vanaf 1904 weer hoofdzakelijk aan het toneel; tot 1921 zou hij twintig toneelstukken en tien samenspraken publiceren, die volgens F.C.L. Bosman (1980: 458) zo populair waren, dat de meesten herhaaldelijk herdrukt moesten worden. Hoewel er in deze jaren een min of meer gestandaardiseerde vorm van het Afrikaans ontstond, bleef Brink vasthouden aan zijn eigen Kaaps-Hollands; hij beschouwde zichzelf als te oud om nog te veranderen.

Het behoort tot de tragiek van Brinks leven dat zijn toneelstukken en gedichten al voor zijn dood verouderd raakten. In het laatste kwart van de negentiende eeuw genoot zijn werk een grote populariteit: zijn verzen werden gretig gelezen en voorgedragen en zijn blijspelen keer op keer op de planken gebracht. Deze situatie veranderde echter met het begin van de Tweede Afrikaanse Taalbeweging. Was tijdens de Eerste Taalbeweging elke onbeholpen poging om in het Afrikaans te schrijven nog met vreugde begroet, de leiders van de Tweede Taalbeweging beseften dat er meer nodig was dan nationale trots alleen om de Afrikaanse cultuur op te heffen tot het niveau van die van andere volkeren. Het nieuwe zelfbewustzijn van de aanstormende schrijversgeneratie liet geen ruimte meer voor Brinks naïeve grappen en grollen. In een vernietigende bespreking van Brinks komische geschriften in *De Volkstem* van mei 1906 verklaarde G.S. Preller dat er voor Afrikaanstalige literatuur een grootse toekomst weggelegd was; een voorwaarde daarvoor was echter dat schrijvers en critici zouden ophouden om slechts de eigen gebrekkige pogingen te bewieroken en zouden beginnen om die pogingen te meten met de maatstaven "in 'n ouere wêreld van lettere en kuns getoets aan die intellektuele peil, sede en behoefte van ons eie volk" (Preller 1961: 12).

Latere critici hebben Prellers standpunt overgenomen, zodat J.J. Smith in 1922, bij de tachtigste verjaardag van de schrijver, tot zijn verdediging moest vragen:

Is dit dan billik van ons, hedendaagse beoordelaars, om vir Melt Brink te verwyt dat hy nie is wat hyself nooit voorgegee het te wees nie? Onderskat ons nie sodoende die wesenlike waarde van sy optree vir ons volk en letterkunde in 'n uiters dorre periode nie? Na sy lig en na sy vermoë het hy aan sy tyd gegee en dis sy tydgenote - en ons, sy erfgename - wat sy skuldenaars is.

Smith 1922: 3

En in zijn grafrede, enkele jaren later, omschreef Smith Melt Brink als " 'n klein alleenstaande koppie op 'n kaal vlakte": een schrijver die vrijwel in z'n eentje de kaars van de Nederlandse en Afrikaanse literatuur brandend hield, toen er niemand was om die taak met hem te delen.

Melt Brink maakte geen deel uit van de kring rond het Genootskap van Regte Afrikaners dat in 1875 in Paarl werd opgericht. Ook vertoont zijn werk geen overeenkomsten met de historische romans van een andere schrijvende tijdgenoot, J.F. van Oordt (D'Arbez). Omdat literaire voorbeelden in Zuid-Afrika zelf dus blijkbaar vrijwel ontbraken, is het de moeite waard onderzoek in te stellen naar Nederlandse en buitenlandse modellen die Brink mogelijk tot richtsnoer hebben gediend bij het schrijven van zijn kluchten en melodrama's en zijn luimige en ernstige poëzie. In dit artikel wordt gekeken naar buitenlandse, vaak in het Nederlands vertaalde proza- en toneel-teksten uit Brinks eigen boekenkast, naar Brinks activiteiten voor de rederijderskamer *Aurora*, en naar de kenmerken van het in de negentiende eeuw bijzonder geliefde genre van het melodrama; deze drie lijnen zullen tenslotte bij elkaar worden gebracht in een bespreking van Brinks toneelstuk *De slaggers van Gent* uit 1877. In een volgend artikel hoop ik aandacht te kunnen besteden aan de rol die Nederlandse voorbeelden gespeeld kunnen hebben bij de ontwikkeling van Brinks ernstige en luimige poëzie.

2. Het contemporaine discours (buitenlandse letterkunde)

In de weinige studies die over Melt Brink zijn geschreven, is zijn gebrekkige schoolopleiding een regelmatig terugkerend *topos*. Omdat de vader van de schrijver weinig fortuinlijk was in zijn zakelijke ondernemingen, werd het gezin herhaaldelijk gedwongen om te verhuizen, en de jonge Melt moest al vroeg bijspringen. Zo kwam het, dat hij voor zijn twintigste al veeboer, koren- en wijnboer, visser, bakker en slager was geweest. Toen hij negen jaar oud was, leerde hij van een Nederlandse zeeman wat lezen en schrijven, en in 1856 bezocht hij een jaar lang de bekende Kaapse onderwijsinstelling "Tot Nut van 't Algemeen".

"Maar nu was ook weer de poort tot de bron van wetenschap voor mij gesloten," zou Brink zich later herinneren, "en moest ik mijn dorst maar lessen door de druppeltjes aan de weg op te likken, waar ik ze vond..."

Hoekstra en Viljoen 1918: 18.

Deze woorden zijn typerend voor de autodidact Brink, die, hoewel hij in 1865 nog eens de kans kreeg om een jaar aan het Zuid-Afrikaansche College te studeren, zijn vorming vooral dankte aan eigen inspanning en een niet aflatende drang tot ontwikkeling.

Wat Brinks intellectuele en kunstzinnige vorming betreft, is in het verleden steeds het belang van de Nederlandse cultuur en van het Hollandse element in de laat-negentiende-eeuwse Kaapse samenleving beklemtoond. Zo verwijst J.J. Smith naar de lectuur van geliefkoosde Nederlandse dichters zoals Cats, Bilderdijk, Tollens en bovenal De Genestet (Smith 1922: 3). Bosman (1980: 458) vermeldt buiten dit viertal ook W.J. van Zeggelen. H.M. van der Westhuysen (1936: passim) noemt verder de "suiwer Hollandse huisatmosfeer" waarin de "kleine Melt" opgroeide, het culturele klimaat van Kaapstad als "brandpunt van die Hoog-Hollandse strewe in die Suide" en het voorbeeld van de leiders van de Hollandse Beweging, zoals A.N.E. Changuion, J. Suasso de Lima en J.H. Hofmeyr, alsook Brinks lidmaatschap van de Kaapse rederijderskamer *Aurora* en de negentiende-eeuwse Nederlandse rederijkerstraditie in het algemeen. J.C. Kannemeyer, tenslotte, beschouwt Brinks werk als "kultuurhistories [...] 'n belangrike dokument van die toneelsmaak, die maatskaplike toestande en die omgangslewe aan die Kaap in die laat-negentiende eeu" (Kannemeyer 1978: 72). Verwijzingen naar bijvoorbeeld Engelse, Franse of Duitse invloeden ontbreken.

Wie echter het oog laat dwalen over de duizenden boeken uit Brinks persoonlijke bezit die nu in de J.S. Gericke-bibliotheek te Stellenbosch bewaard worden, ontdekt al snel dat een eenzijdige beklemtoning van het belang van Nederlandse en Kaaps-Hollandse invloeden onrecht doet aan zijn brede belezenheid. Zijn verzameling omvatte boeken over zulke uiteenlopende onderwerpen als moderne theologie en Unitarisme, spiritisme en Darwinisme, mythologie, psychologie, geschiedenis, rechtspraak en de filosofie van Kant, Spinoza en Swedenborg, en populair-wetenschappelijke publicaties op het gebied van dier- en plantkunde, astronomie, wiskunde en geologie. Moppenboeken zoals *Kamper uijen. Eene verzameling der geestigste anecdoten [...] uit de Kamper Courant en De zevende kleine spotvogel, of: Houd op, of ik zou mij ziek lagchen!* (in de ondertitel aangeprezen als "Probatum est voor zwaarmoedigen, menschenhaters, knorrepotten, zemelknoopers, neerslagtigen en anderen van dien aard") roepen onmiddellijk, evenals de *Verzameling van een aantal behendige schurkenstreken en listige gaauwdieverijen*, Brinks *Grappige stories* en blijspelen in gedachten.

Ook beperkte Brinks literaire belangstelling zich niet, zoals de hierboven aangehaalde literatuurhistorici het enigszins laten voorkomen, tot de poëzie van Jacob Cats en de negentiende-eeuwse Nederlandse domineedichters. Het grootste deel van de ongeveer 60 meter kastruimte die Melt Brinks boekenverzameling vandaag inneemt, wordt in beslag genomen door poëzie, drama en creatief proza van wisselend gehalte.

Wat de buitenlandse literatuur betreft, springen de namen van beroemde

auteurs zoals John Milton, Henry Fielding en Charles Dickens, Leo Tolstoi, Gottfried Lessing en Theodor Fontane meteen in het oog. Zelfs treffen we romans aan van zulke moderne schrijvers als Emile Zola en Edm. de Goncourt, alsook Baudelaire's *Les fleurs du mal*. Naar te verwachten was bij de factor van de rederijderskamer *Aurora*, weerspiegelt Brinks boekenverzameling verder een levendige belangstelling in toneelteksten. Van Shakespeare's verzameld werk zijn verschillende edities aanwezig, naast uitgaven van afzonderlijke stukken, vertaald of onvertaald, met of zonder commentaar. Ook Molière, Voltaire en Schiller zijn van de partij.

Maar de meesterwerken van deze "klassieke" auteurs vormen slechts de parels in een zee van veelal uit het Duits, Frans en Engels in het Nederlands vertaalde middelmatigheid. Er werd in Nederland sinds het laatste kwart der achttiende eeuw volop vertaald, een fenomeen dat reeds in de loop der negentiende eeuw door steeds meer critici scherp veroordeeld werd. Zo schreef Jan ten Brink in zijn *Geschiedenis der Noord-Nederlandsche letteren*:

Eene schaduwzijde dier talrijke Nederlandsche vertalingen was, dat niet altijd het beste en schoonste, niet altijd het geniale gekozen werd. Alleen de meest middelmatige romans [...] genoten de twijfelachtige eer eener vertaling in het Nederlandsch. [...] Het middelmatige, het burgerlijke, het licht begrijpelijke, vooral het aandoenlijke en roerende uit de Deutsche letteren werd hier in het tijdperk van 1795 tot 1830 het hoogst op prijs gesteld.

Ten Brink [z.j.]: 23

Als meest sprekend voorbeeld noemt Ten Brink de burgerlijke drama's van August von Kotzebue, van wiens 211 toneelwerken er ruim 130 in het Nederlands werden vertaald. (2) Uit Frankrijk kwamen tussen 1840 en 1850 de vertaalde romans van Eugène Sue, Paul de Kock en vooral Alexandre Dumas *père*, van wiens *De Graaf van Monte Christo* elke leesbibliotheek wel een dozijn exemplaren moest aanschaffen. En ook voor de Franse toneelliteratuur gold: "Men vertaalt de zeer middelmatige, maar geruchtmakende stukken, de draken" (Ten Brink [z.j.]: 35). Ten Brink zag in deze vertaalmodus een reëel gevaar voor de ontwikkelingsgang der Nederlandse letterkunde:

Op letterkundige verdiensten werd alleen toevalligerwijze gelet, men vroeg naar groote woorden, platte aardigheden en tranen met tuiten. Ontwikkeling van eigen kracht werd daarbij zoo weinig gekweekt, dat na 1815 oorspronkelijke Nederlandsche tooneelstukken met eene lantaarn dienen gezocht te worden.

Ten Brink [z.j.]: 24

Kijken we nu naar de titels in de boekenkasten van Melt Brink, dan zien we dat hij, lezend in het Zuid-Afrika van n´ 1865, nog volop deelheeft aan een mode die in Nederland vooral heerste in de late achttiende en vroege negentiende eeuw. De smaakmakers van het Duitse burgerlijke toneel, zoals August von Kotzebue en August Wilhelm Iffland, zijn ruim

vertegenwoordigd, evenals René Charles Guilbert de Pixérécourt, de grondlegger van het Franse melodrama. Hun aanwezigheid wordt nog versterkt door de zevenentwintig delen *Spectatoriale schouwburg, behelzende eene verzameling der beste zedelyke tooneelstukken, byeen gebragt uit alle de verscheiden taalen van Europa* (1775-1800) en de zestien delen *Zedelyk schouwtooneel der menschelijke hartstochten en daaden, of Tooneelstukken van vernuft en smaak* (1796-1808), twee verzamelingen klassieke en eigentijdse toneelstukken waarin naast enkele werken van kopstukken zoals Shakespeare, Diderot en Goethe, vooral weer veel van Kotzebue en Iffland is opgenomen. (3) en de Beweging van Tachtig, worden in zijn boekenbezit daarentegen nauwelijks gereflecteerd.

3. De Kaapse rederijkers

De eerste vermelding van een Nederlandstalige toneelopvoering aan de Kaap verscheen op 26 februari 1803 in de *Kaapsche Courant en Afrikaansche Berigter*: een aankondiging van *De papegaay* van A. von Kotzebue door het "Hollandsch Liefhebbery Genootschap" *Tot Leering en Vermaak* (Bosman 1928: 81-2). Meer nog bij de Nederlandstalige dan bij de Engelstalige toneelgezelschappen overheerste vanaf het begin de school van Kotzebue en Iffland en het Franse melodrama (Bosman 1928: 172, 375, 496). L.W.B. Binge (1965) maakt dan ook terecht bezwaar, wanneer F.C.L. Bosman in dit verband van "deur en deur Hollandse" toneeluitvoeringen gewaagt.

"Die meeste van die 204 stukke wat in Nederlands aan die Kaap opgevoer is, ruim sestig persent," schrijft Binge, "is vertalings. Die meeste is van oorsprong Duits (79) en Frans (59), slegs 23 is oorspronklike Nederlandse stukke en van hierdie klein groep is die meeste kort nastukkies" (Binge 1965: xx).

Volgens Binge vervulde het Nederlandstalige toneel een bemiddelende functie tussen de Europese (hoofdzakelijk Franse en Duitse) toneeltraditie en het Kaapse publiek.

Wèl "deur en deur Hollands" van oorsprong waren de rederijkerskamers die vanaf 1858 aan de Kaap werden opgericht. Rond het midden van de negentiende eeuw waren de zogenaamde "rederijkerskamers voor uiterlijke welsprekendheid" in Nederland een ware rage. (6) In deze "reciteercollegies" ging de aandacht niet zozeer uit naar het *vervaardigen* van literatuur, zoals dat bij de zeventiende-eeuwse rederijkerskamers het geval was geweest, maar naar de *voordracht* van het werk van gerenommeerde schrijvers. Op het repertoire van de toonaangevende Amsterdamse rederijkerskamer *Achilles* stonden bijvoorbeeld werken van Vondel, Bilderdijk, Huydecoper, Wiselius, Feith, Helvetius van den Berg, Langendijk, Schimmel en Van Lennep (Rogier Schravendeel in Van den Berg 1992: 191). Een rederijkerskamer kende gewoonlijk verschillende soorten leden: het belangrijkste onderscheid is dat tussen de "werkende leden", die de voordrachten verzorgden en regelmatig bijeen kwamen om zich te oefenen in de kunst der welsprekendheid, en de "beschouwende" of

"kunstlievende leden", die zelf niet aan de activiteiten deelnamen, maar contributie betaalden om de vergaderingen bij te mogen wonen. De rederijkerskamers vormden besloten genootschappen, waarin men doorgaans alleen door ballotage werd toegelaten. Vrouwen konden geen lid worden. De vrouwenrollen werden dan ook veelal door mannen vertolkt, of door professionele actrices die speciaal voor die gelegenheid waren aangetrokken. Bovendien werden vanaf 1850 steeds vaker bestaande toneelstukken "voor rederijkers bewerkt". Dit betekende, dat de vrouwenrollen geschrapt werden. Zo ontstond er een heel nieuw toneelrepertoire. Waren de vergaderingen van de rederijkerskamers aanvankelijk deftige aangelegenheden, waarop de werkende leden zich vertoonden in zwarte rok en witte handschoenen en alle aandacht uitging naar het werk van de grote vaderlandse dichters, geleidelijk trad er een verschuiving op: toneelkostuum en muziek deden hun intrede, en de voorname "reciteercolleges" kregen steeds meer het karakter van een vereniging voor goedbedoeld amateurtoneel.

Net als in het toenmalige Nederlands-Indië (cf. Van Zonneveld 1992), werd het idee van een rederijkerskamer ook in Zuid-Afrika door Nederlandse immigranten geïntroduceerd. In juni 1858 werd in de Paarl de eerste Zuidafrikaanse rederijkerskamer opgericht. Initiatiefnemer was een jonge onderwijzer van het Hollandsche Gimnasium aldaar, A. van der Hoop Jr.'s zoon. Deze Van der Hoop was een zoon van de bekende Nederlandse Romantische schrijver A. van der Hoop Jr., een tijdgenoot van Jacob van Lennep en Nicolaas Beets. Hij was in 1857 als deel van een groep jonge immigranten naar de Kaap gekomen, en had zich al snel onderscheiden door zijn ondernemingsgeest, zijn vaardige pen en zijn beschaafde optreden. Tijdens de eerste vergaderingen van de door hem opgerichte rederijkerskamer *Thespis* werden gedichten van onder meer Van der Hoop Jr., Van Lennep, J.J.L. ten Kate, Bilderdijk en Byron voorgedragen. Hoewel de bijeenkomsten zich in een grote opkomst konden verheugen en het gerucht ging dat andere dorpen het voorbeeld van de Paarl wilden volgen, was *Thespis* geen lang leven beschoren. Vermoedelijk is Van der Hoop zelf eind 1858 of begin 1859 naar Nederland teruggekeerd (Bosman 1980: 453-5).

Op 4 oktober 1866 werd in Kaapstad de rederijkerskamer *Aurora* - na een kort bestaan in 1862 (Bosman 1980: 456) - heropgericht. Ook hier kwam het initiatief van een groep immigranten die pas uit Nederland waren gearriveerd. Melt Brink werd in mei 1867 lid van *Aurora*; in november van hetzelfde jaar werd hij tot secretaris (factor) gekozen, wat hij zou blijven tot 1887, met uitzondering van de jaren 1875 en 1876, toen hij voorzitter was. Het doel van het gezelschap was "de beoefening der uiterlike welsprekendheid, alsmede de kennis der Nederlandsche letterkunde te bevorderen, door het voordragen van zelfgemaakte of andere proza- en dichtstukken, alsook het opvoeren van toneelstukken" (Reynolds 1921: 81). In het eerste Voorzittersrapport werd deze doelstelling als volgt gepreciseerd:

Het oogmerk van de oprichters was in den beginne hoofdzakelijk om voor hun eigene zonen ten nutte te zijn en 't nuttige met 't aangename parende, hun gelegenheid te geven om hun avonden te doen slijten en hun alzo van alle

verkeerde zaken af te houden.

Reynolds 1921: 81

Er was dan ook elke week repetitie, en eens per maand werd er voor publiek opgetreden. Volgens een bericht in *Het Volksblad* van 15 oktober 1870 waren vijf uur durende voorstellingen geen uitzondering (Reynolds 1921: 81). *Aurora* kende werkende, beschouwende, gewone, ere- en leerling-leden. Vrouwen konden geen lid worden, maar werden wel toegelaten tot de openbare vergaderingen. Vrouwenrollen werden tot 1881 uitsluitend door mannen gespeeld. Om de band met Nederland te versterken, werd baron Van Heemstra van Froma en Eibersbuuren, die in Den Haag woonde, tot ere-voorzitter benoemd; hij bezorgde de leden van *Aurora* een ere-lidmaatschap van diverse Nederlandse rederijderskamers, en droeg bij feestelijkheden zoals het vijftienvigjarig regeringsjubileum van Willem III, aan het Nederlandse vorstenhuis de gelukwensen van de Kaapse rederijders over (Reynolds 1921: 81; Bosman 1980: 460).

Het programma beperkte zich aanvankelijk tot het reciteren van gedichten, maar later werden ook volledige blijspelen en melodrama's aangepakt; één avond bestond vaak uit de opvoering van een zogenaamd treurspel of historisch drama, gevolgd door een klucht. Het overzicht van de in *Aurora's* bloeitijd (1866-1887) gespeelde stukken (Bosman 1980: 462-74) laat weer heel wat bewerkingen van Franse en Duitse kluchten en melodrama's zien, en vele niemendalletjes van Arnold, hoofdleverancier van de Nederlandse rederijderskamers, maar daarnaast ook een opvallend aantal oorspronkelijke werken. Melt Brink leverde veertien stukken, geschreven in de Nederlandse taal. De andere leden die zelf stukken schreven, waren, volgens Bosman, veelal Nederlandse immigranten. Van hen verdient vooral H.W. Teengs vermelding, wiens historische toneelstukken (één over Jacoba van Beieren, en drie met een Zuidafrikaanse achtergrond) bij herhaling opgevoerd werden; ze zijn echter nooit gepubliceerd (Bosman 1980: 460). Wat de strekking van de door *Aurora* opgevoerde stukken betreft, moet opgemerkt worden dat het *l'art pour l'art*-principe in Zuid-Afrika tegen het einde van de negentiende eeuw nog een lange weg had te gaan. Hoewel onder invloed van professionele Engelse toneelgezelschappen die op hun tournee langs de Britse koloniën ook Kaapstad aandeden, wel een "verhoogde en suiwerder kunsstrewre" (Bosman 1980: 49) opkwam, werd het aloude adagium lering en vermaak nooit losgelaten (Bosman 1928: 56; Bosman 1980: 49).

4. Het melodrama

Rob Antonissen (1965: 50) heeft Melt Brinks ernstige toneelstukken terecht gekarakteriseerd als melodrama's. Deze genre-aanduiding kan ons helpen om tot een herwaardering van Brinks werk te komen en tot een beter begrip van het culturele klimaat in het Kaapstad van zijn tijd.

Het melodrama is ontstaan vanuit de gevoelscultus van de achttiende-eeuwse Verlichting, toen het vermogen om tranen te storten uit medelijden

met het lot van anderen gezien werd als een onmiskenbaar teken van een beschaafd en deugdzaam karakter. Generaliserend kan gesteld worden, (7) dat melodrama's beantwoordden aan de behoeften van het stedelijke proletariaat, dat zich overdag voor een karig loon afsloofde in de fabrieken, en 's avonds "the drudgery and drabness of everyday life" wilde vergeten,

and escape into a more colourful, less complex and plainly perfect world: where startling and marvellous adventures could arouse the most elemental feelings and loyalties without making any tiresome demands upon the mind; where situations could be summed up at a glance, characters represented obvious good or evil, and conflicts were always clear-cut; where chance and coincidence were brought under control, unlucky accidents overcome, and virtue after many thrilling reversals always triumphed over vice and received eminently satisfactory material rewards.

Smith 1973: 17

Zo zijn - in tegenstelling tot de tragische held die van binnen verscheurd wordt door tegenstrijdige emoties - de personages in een melodrama altijd mannen en vrouwen uit één stuk. Ze kennen geen twijfel, maken geen ontwikkeling door en zijn volledig goed of slecht. In het licht van de hiernavolgende bespreking van Melt Brinks *De slagers van Gent* is het de moeite waard om James L. Smith's beschrijving van de drie personages, die samen in elk melodrama voor de verwickelingen zorgen, enigszins uitvoerig te citeren. Ten eerste is daar "George, the handsome hero":

No one else is so brave, so dashing, so honourable, and so stupid, so utterly devoted to the heroine and so hopelessly incapable of underhand dealing to win her.

Smith 1973: 18

George's daden zijn gericht op het levensgeluk van "the lovely Amelia",

... a heroine who is the blank embodiment of absolute perfection. The bright effulgence of her beauty, which brings strong men to their knees, is equalled only by the unsullied purity of her mind.

Smith 1973: 19

Het geluk van George en Amelia wordt echter bedreigd door het optreden van het derde hoofdpersoon, de schurk:

Ostensibly driven by ambition, avarice, anger, jealousy or lust to compass George's life, Amelia's chastity or their mutual inheritance, Randall the rotter is most loved by an audience, most wholeheartedly hissed and hated, when endowed with a malevolence more than human, a motiveless malignity which sends shivers of irrational terror down the spine.

Smith 1973: 20

De plot van een melodrama wordt gevormd door de botsingen tussen de held en de heldin aan de ene, en de schurk en zijn helpers aan de andere kant. George en Amelia bewegen zich door een vijandige wereld; overal loert het gevaar, en geen beproeving blijft hen bespaard. De gebeurtenissen volgen elkaar snel op, en de handeling wordt nergens vertraagd door uitvoerige dialoog. De spanning wordt zo hoog opgevoerd, dat iedere situatie vraagt om een directe oplossing; zodra het gevaar is ontlont, wacht alweer een nieuwe dreiging. Zo ontstaat er een episodische structuur: de verschillende gebeurtenissen staan min of meer los van elkaar, en hoewel er voortdurend beweging is, komt het einddoel - de gelukkige vereniging van George en Amelia - geen stap dichterbij. De plot is grotendeels opgebouwd uit vertrouwde elementen zoals een onbekende afkomst, een ongelijke strijd en de terugkeer van een doodgewaande geliefde. In Europa en de Verenigde Staten werd het dramatische effect nog verhoogd door een oogverblindende aankleding en door muzikale ondersteuning van de gebeurtenissen. Omdat al die melodrama's erg op elkaar gingen lijken, namen de toneelschrijvers hun toevlucht tot de laatste snufjes op het gebied van décorbouw, en plunderden ze kranten, romans en gedichten, geschiedenisboeken en atlassen, op zoek naar verrassende nieuwe wendingen.

Volgens Smith (1973: 9) kan elk melodrama slechts op één van drie manieren eindigen: met overwinning ("triumph"), verlies ("defeat") of verontwaardiging ("protest"). Een gelukkig einde - Randall wordt verslagen, George en Amelia krijgen elkaar - bevredigde de zin voor rechtvaardigheid van de eenvoudige toeschouwers, en bood daardoor een lichtpuntje in hun sombere bestaan. Een ongelukkig einde, daarentegen, wekte hun medelijden, en riep bewondering op voor de stocijnse Amelia, die de dood verkoos boven een leven met de schurkachtige verleider Randall, en voor de dappere George, die zijn strijd tegen het Kwaad met de dood moest bekopen. Het directe appèl op intense emoties bij bepaalde bevolkingsgroepen, het inspelen op actuele gebeurtenissen en de enorme productiesnelheid - soms lagen er maar twee weken tussen het bedenken van een stuk en de eerste uitvoering ervan! - maakten het melodrama een geducht wapen in de handen van schrijvers die zekere sociale misstanden aan de kaak wilden stellen of het volk wilden opzwepen tot revolutie. In een melodrama dat de verontwaardiging van het publiek moest opwekken, werd de held voorgesteld als slachtoffer van een onmenselijk systeem; de aanblik van zijn lijden zou de woedende schouwburggangers ertoe brengen, de onmiddellijke afschaffing van dit schandelijke stelsel te eisen. Overigens bevatten de meeste negentiende-eeuwse melodrama's een element van maatschappijkritiek.

Na 1850 begon de scheidslijn tussen Goed en Kwaad gaandeweg te vervagen. De karaktertekening van de schurk werd meer uitgediept; men kwam tot de ontdekking dat "Randall" eigenlijk een misleide figuur was, wiens wreedheden voortkwamen uit onwetendheid, en die, zodra hij tot berouw kwam, gemakkelijk vergeven kon worden. De ongelukkige gebeurtenissen werden voortaan toegeschreven aan de werking van abstracte machten zoals Toeval en Noodlot. Latere ontwikkelingen, zoals Freuds afdalen in de menselijke psyche, de gruwelen van de Eerste Wereldoorlog die alle noties van Goed en Kwaad overhoop haalden, en de opmars van de film, luidden aan het begin van de twintigste eeuw het einde

van het melodrama als genre in: de lotgevallen van George en Amelia maakten plotseling een hopeloos verouderde indruk.

5. De slagers van Gent

Op 17 juli 1877 werd door de leden van Aurora *De offers der vrijheid of De slagers van Gent* opgevoerd, een "oorspronkelijk historisch drama uit den Tachtigjarigen oorlog in zes bedrijven, door Melt Brink". Het manuscript van dit toneelstuk, dat nooit gepubliceerd is, wordt bewaard in het Dokumentesentrum van de J.S. Gericke-bibliotheek te Stellenbosch. (8) Blijkens een potlood-aantekening bij de lijst van personages speelde Melt Brink zelf de rol van Graaf D'Ulloa, bevelhebber in het Spaanse leger. Volgens een bericht in *De Zuid-Afrikaan* van 22 juli 1877 vloeide het stuk over van treffende passages en was de opvoering, "het feit door de vingers ziende, dat enkele heeren alles behalve rolvast waren - zoo goed als men kan verwachten van amateurs".

De slagers van Gent vertoont alle kenmerken van een negentiende-eeuws melodrama. Het speelt zich af tijdens de Tachtigjarige Oorlog, enkele dagen nadat de stad Gent door Spaanse troepen is ingenomen. Tot woede van de Gentenaren laat de Spaanse bevelhebber, Graaf D'Ulloa, oogluikend toe dat zijn soldaten moordend en plunderend door de straten trekken. Temidden van alle gewelddadigheden bloeit er iets moois op tussen de schone Maria, dochter van de uitgeweken Spaanse edelman Don Hernandez, en de raadselachtige Don Juan. Hun prille geluk wordt wreed verstoord, als op buit beluste soldaten Don Hernandez' huis binnendringen en er een schermutseling ontstaat, waarbij de waardige grijsaard één van de indringers vermoordt, omdat deze Maria's maagdelijkheid bedreigde. Juan zweert dat hij de oude man zal redden. Als zoon van Graaf D'Ulloa rekent hij erop, dat zijn smeekbeden zijn vader wel op andere gedachten zullen brengen. Maar de Graaf blijkt niet te vermurwen en Don Hernandez wordt ter dood veroordeeld. De volgende dag doen de dappere slagers van Gent een poging om hem te bevrijden. Als de Spanjaarden versterking krijgen, moeten ze echter het onderspit delven. Eén soldaat maakt aanstalten om Don Hernandez te doden, maar dan springt Juan voor hem in de bres. Hij wordt echter door zijn vaders mannen overmeesterd en weggevoerd. Nadat Don Hernandez is opgehangen, keren twee soldaten terug naar diens huis om nogmaals naar het goud te zoeken. Gelukkig komt Juan juist bijtijds om één van Maria's belagers te doden. Hij vertelt Maria dat haar vader dood is en maakt zijn ware identiteit bekend. Beiden zien in, dat hun liefde onmogelijk is. Als Juan even weg is, duikt de tweede soldaat weer op; hij is door Graaf D'Ulloa omgekocht om Maria te vermoorden. Juan en de Graaf zijn net op tijd ter plekke om haar laatste woorden te vernemen. Vlak voor Maria sterft, haalt zij Juan over om zich met zijn vader te verzoenen.

Kijken we eerst eens naar de karaktersketching, dan wordt al snel duidelijk dat we te maken hebben met één-dimensionaal goede en slechte personages. Don Juan vervult in de typologie van Smith de rol van "George, the handsome hero". Hij is de afstammeling van een oud riddergeslacht, hoffelijk, dapper en volkomen toegewijd aan Maria, zijn "lovely Amelia".

Opmerkelijk is zijn zin voor rechtvaardigheid, die hem de door zijn vaders soldaten bedreven wreedheden laat afwijzen en de kant van de onderdrukte Gentenaren doet kiezen:

... een man wil ik zyn, en mensch wil ik blyven, maar verg niet van my dat ik een monster worde, die met dierlyke gevoelloosheid, het regt vertreed en de onschuld vermoord, wiens hart gesloten blyft voor de tranen der weduwen en het geschrei der wezen. Neen, zoo lang ik mensch ben zal ik het regt voorstaan, en verdedigen, daartoe helpe my de Hemel.

(58)

Maria is een toonbeeld van deugd. Zij zingt mooi en ontroerend en niets is haar teveel om haar oude vader op te beuren en vreugde te verschaffen (21-2). "Ik weet het mijn kind," zegt Don Hernandez dan ook,

... dat het uw eenig streven is den ruwen levensweg uw's gryzen vaders met bloemen van kinderliefde en trouw te bedekken, gy zyt het evenbeeld myner Elvira; gy hebt met hare schoonheid ook hare deugden geërfd

(22)

Zelfs als zij reeds op de rand van de dood verkeert, is zij haar moordenaar nog tot voorspraak. Zij is weerloos overgeleverd aan haar belagers en valt herhaaldelijk in onmacht, maar zal liever sterven dan haar deugd te verliezen.

De rol van "Randall the rotter" is weggelegd voor Juans vader, Graaf D'Ulloa, de bevelhebber van de Spaanse troepen. Niet alleen probeert hij Juan en Maria van elkaar te scheiden, en is hij zelfs bereid om het meisje te laten vermoorden; zijn schurkachtigheid komt vooral tot uitdrukking in zijn wrede minachting voor de verslagen Gentenaren:

... tegenover rebellen behoeft men geen regtvaardigheid in acht te nemen; "het doel heiligt de middelen", is hier onze spreuk; zy verdienen niets beters die kettersche honden dan dat men ze tot den laatsten man uitroeije, nu myne soldaten verstaan my, en weten er goed mede om te springen; ik verleen hen wel niet openlyk de vryheid, maar verbied het hen ook niet ...

(42)

Om hier regt te doen ware zonde, dit volk verdiend het niet, en bovendien de eer van Spanje vordert dat het de overwinning behale, tot elke prys."

(59)

Beide partijen hebben ook hun helpers. Aan de kant van Juan en Maria zijn dat de dappere slagers van Gent, voor wie de bevrijding van Don Hernandez een daad van verzet betekent tegen de Spaanse onderdrukkers:

Gedenkt dat het een stryd voor vryheid is, overwinnen of sterven zy onze leus, en Hij, die de verdediger der onschuld, en de helper der verdrukten is,

schenke ons de overwinning!

(81)

De dapperheid van de slagers blijkt vaak indirect uit de woorden van hun tegenstanders: "... [ze] waren als tien tegen een en tog ging het nog moeilyk" (10) en: "dat is een duivelsvolk, zy sterven liever dan zich te onderwerpen" (43).

Graaf D'Ulloa wordt bijgestaan door de twee Spaanse soldaten Pedro en Rodrigo; het kwaad dat deze twee in zijn naam uitrichten, hun luiheid, lafheid, grofheid en redeloze wreedheid, versterken de indruk van slechtheid van de Graaf, die al hun misdaden sanctioneert. Het optreden van deze twee aartsschelmen zorgt overigens ook voor een komische noot in het stuk.

Verschuiven we onze blik nu van de karaktertekening naar andere genrekenmerken, dan valt allereerst de episodische structuur van het stuk op. De gebeurtenissen volgen elkaar snel op, en de plot wordt, zoals dat een goed melodrama betaamt, aangezwengeld door de wreedheden en de onrechtvaardigheid van Graaf D'Ulloa en zijn trawanten. De held en heldin worden onophoudelijk door problemen en tegenspoed achtervolgd. Don Juan verwoordt dit principe, wanneer hij uitroept:

Arme Maria! arm kind, hoe onmeedoogend treft het ongeluk u van alle zijden; het beroofd u in een dag van al uw geluk!"

(112)

En om de toeschouwer grondig te doordringen van alle rampspoed, die er over dit onschuldige wezen wordt uitgetogen, verzucht Maria nog eens:

Was de maat myner rampen nog niet vol genoeg; ... waarin heb ik toch zoo zwaar misdreven, waarmede heb ik zooveel leed verdiend?

(118)

Het verhaal bevat vertrouwde melodramatische *topoi*, zoals Don Juans onbekende afkomst, ongelijke strijd en belaagde onschuld. De keuze voor een episode uit de Tachtigjarige Oorlog roept een kleurrijke wereld op, met onbegrensde mogelijkheden voor kostuum- en decorontwerpers. Overigens zullen de middelen van rederijkerskamer *Aurora* tamelijk beperkt zijn geweest; het hierboven aangehaalde verslag in *De Zuid-Afrikaan* memoreerde reeds het amateuristische karakter van de voorstelling, en het manuscript bevat de veelzeggende regie-aanwijzing:

By gebrek aan figuranten moeten de vorsten zoodra zy over het tooneel zyn, achterom loopen, en weêr over het tooneel gaan, opdat het veel moge vertoonen; na een paar malen aldus voortgegaan te zyn blyft het Tooneel een poosje ledig

81; dit principe wordt op p. 85 herhaald

Het stuk heeft een ongelukkig einde; Juan en Maria worden het slachtoffer van de wreedheid der Spaanse onderdrukkers, en ook met de dappere slagers van Gent loopt het slecht af. Het is niet onwaarschijnlijk, dat Brink met dit einde de verontwaardiging van het publiek wilde opwekken, of een reeds bestaande verontwaardiging in verkapte vorm voor het voetlicht wilde brengen. Elizabeth Conradie (1949: 15) wijst op het belang van de maatschappelijke context waarin *De slagers van Gent* is ontstaan: de opvoering ervan vond slechts twee maanden na de Britse annexatie van de Zuid-Afrikaanse Republiek (12 april 1877) plaats, en de analoge situatie van de opstandige Nederlandse provincies en de Boerenrepublieken ligt voor de hand.

Dit is geen literatuur wat in die ivore toring ontstaan het nie, maar dit is die uitdrukking, hoe onbeholpe en melodramaties ook al plek-plek, van die stryd en aspirasies en oorwinning van iemand wat self slagter en bakker was, wat met albei voete binne in die breë volksgroep van die Afrikanerdom gestaan het en as hulle tolk kon en wou optree. [...] Hierdie gebeurtenis het in alle Afrikaners binne, sowel as buite die staatsgrense van die getroffe republiek wat geen rekening hou met taalgrense nie, 'n samehorigheidsgevoel, 'n nasionale bewussyn wakker geroep wat op 'n vryheidsoorlog uitgeloop het.

Conradie 1949: 15

Binnen deze historische context krijgt de dialoog tussen Kastelein van der Cruusen, een vriend van de slagers van Gent, en de Spanjaard Rodrigo een nieuwe betekenis:

Van der Cruusen: "Noemt gy den verdrukke die zich verdedigd een oproermaker; de worm kromt zich wel als hy vertreden wordt."

Rodrigo: "[...] Wy zyn hier meesters, en kunnen handelen zoo als wy willen, wy hebben het regt hier toe."

Van der Cruusen: "Een regt dien wy niet erkennen, en ook nimmer zullen erkennen."

Conradie 1949: 12

Een belangrijk personage in verband met de politieke boodschap die mogelijk in het stuk verborgen is, is de eerbiedwaardige grijsaard Don Hernandez. Door zijn ouderdom en het feit dat hij als Spanjaard tegen zijn eigen landgenoten kiest, krijgen zijn woorden als vanzelf geloofwaardigheid en kracht van overtuiging. De onlusten zijn volgens hem het gevolg van "onregtvaardigheid, geweld en onderdrukking" (blz. 46). Filips II, de Spaanse koning, zou er beter aan doen de Hollanders zelfbestuur te geven, volgens hun eigen wetten; dit zal uiteindelijk meer opbrengen. Het kost Don Hernandez geen moeite om in zijn vonnis te berusten: de onrechtvaardigheid van zijn lijden zal de verontwaardiging van het volk opwekken en zo de ondergang van de tiran versnellen. Dezelfde gedachte komt tot uitdrukking in Maria's laatste woorden aan het einde van het stuk:

... te sterven is ... soms ... nuttiger ... dan te leven ... ik sterf welligt niet ... te vergeefs ... Ieder offer der onschuld, ... dat Nederland ... aldus moet ... brengen ... zal het morgenrood ... der vryheid ... verhaasten ... dat reeds ... aan de ... kimmien ... blinkt ... door zulke daden ... bereidt Spanje ... zichzelf ... den ondergang ... en Nederland ... bouwt zich ... uit de asch van ... haare vermoorde ... kinderen ... een tempel ... waarin de ... vryheid ... eeuwig ... zal wonen ...

(127-8)

Hoewel Melt Brink koos voor een historische inkleding, heeft hij zich bij het schrijven van *De slagers van Gent* dus laten inspireren door de politieke actualiteit. Het melodrama - de geëigende vorm voor een rederijderskamer zoals *Aurora* - was een uitstekend medium om zijn verontwaardiging over de Britse annexatie van de onafhankelijke Zuid-Afrikaanse Republiek op het publiek over te dragen, en bij monde van één van zijn personages, Don Hernandez, zelfs zijn visie op de ideale verhouding tussen Zuid-Afrika en de Kroon uiteen te zetten. Het is belangrijk deze historische omstandigheden in het oog te houden, want, zoals Hyslop schrijft:

All theatre takes place within a specific socio-political and cultural context and this context helps to shape the way plays are written, performed and interpreted by audiences.

Hyslop [z.j.]: 62

In de derde en laatste fase van zijn schrijverschap (1904-1921) zou Melt Brink voor ernstige toneelstukken als *Berouw komt meestal te laat* (1905) en *Die National Scout of Die verloren zoon* (1916) opnieuw gebruik maken van melodramatische elementen zoals de episodische structuur, de opeenstapeling van rampen en het voorkomen van in-goede en diep-slechte personages. Maar juist op het gebied van de karaktertekening trad er ook een verandering op, parallel met de ontwikkeling naar meer nuance in het Europese en Amerikaanse melodrama. De schurk (Klaartjie in *Berouw...*, de "hensopper" in *Die National Scout*) handelt eigenlijk uit onwetendheid, en ziet aan het eind zijn of haar zonden in. Ook koos Brink in deze periode voor een minder verheven, meer herkenbare stof: de voorname, zestiende-eeuwse koopmanswoning van Don Hernandez heeft in *Berouw...* plaatsgemaakt voor een eenvoudig boerenstulpje, en de kleurrijke gewaden der Spaanse edelen voor de lompen van een Afrikaner familie in een Engels concentratiekamp tijdens de Tweede Vrijheidsoorlog in *Die National Scout*. Ondanks deze modernisering zal Brink echter nergens meer de subtiliteit bereiken van *De slagers van Gent* met zijn verkapte politieke toespelingen.

6. Besluit

Ten spijte van het angliceringsbeleid was het Nederlands, naast het Engels, in de negentiende eeuw in Zuid-Afrika nog steeds één van de twee dominante talen. Melt Brink verkeerde in Kaapstad bovendien in het brandpunt van de Hollandse Beweging en speelde, als factor van de

rederijkerskamer *Aurora*, een actieve rol in een door en door "Hollandse" instelling. Dit alles maakt het niet verwonderlijk dat hij, op zoek naar literaire voorbeelden, zijn ogen allereerst in de richting van het oude "stamland" liet dwalen.

Brinks persoonlijke boekencollectie vertoont een grotere verscheidenheid dan men naar aanleiding van wat literatuurhistorici in het verleden over de "Hollandse" invloeden op zijn werk hebben geschreven, misschien zou verwachten. In dit artikel is vooral stilgestaan bij het fenomeen van de vertalingen: het werk van niet-Nederlandse schrijvers bereikte Brink vaak via de vele vertalingen die er sinds het eind van de achttiende eeuw in Nederland verschenen. Contemporaine en latere critici, zoals de in dit artikel aangehaalde Jan ten Brink, hebben vaak geklaagd over de debilerende uitwerking die de stortvloed aan buitenlandse middelmatigheid, die in vertaalde vorm de markt overspoelde, op de Nederlandse literatuur moet hebben gehad.

Over het algemeen lijkt Brink - een autodidact met een gebrekkige formele opleiding - een voorliefde te hebben gekoesterd voor populaire genres zoals het luimige vers, historische en avonturenromans, blijspelen en melodrama's. Met deze belangstelling sloot hij aan bij een literaire smaak die in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw althans in de toonaangevende literaire tijdschriften steeds meer naar de achtergrond begon te verdwijnen. Voor zover Brink, die in 1927 zou overlijden, op de hoogte was met latere ontwikkelingen in de Nederlandse literatuur, zoals de toneelhervorming en het optreden van de Tachtigers, wordt dit niet in zijn persoonlijke boekencollectie gereflecteerd. Dit gebrek aan belangstelling voor moderne tendenzen moet in eerste instantie aan Brinks eigen smaak en misschien zijn beperkte scholing worden geweten. Daarnaast lijkt zijn populariteit bij een breed publiek tot tenminste 1905 er echter ook op te duiden dat zijn voorkeuren door veel leden van de zogenaamde Hollandse gemeenschap aan de Kaap werden gedeeld.

Het achterlopen van de literatuur in geografisch afgelegen gebieden bij literaire ontwikkelingen in de culturele metropool, is een vaak terugkerend topos in het (post-)koloniale discours. (9) Verder is het interessant om te zien, hoe Brink in *De slaggers van Gent* door een intensief benutten van de mogelijkheden van het melodrama als genre en het teruggrijpen op een voorval uit de Nederlandse geschiedenis, de identiteit van het Afrikaner volk definieert.

In zijn inzichtgevende studie *Caliban without Prospero* heeft Max Dorsinville laten zien hoe Frans-Canadese schrijvers zich in de eerste veertig jaar van deze eeuw door een beklemtoning van hun Franse achtergrond probeerden te verweren tegen de opmars van het Anglo-Amerikaanse cultuurelement in de Canadese samenleving. Zij probeerden het zelfvertrouwen van het Frans-Canadese volksdeel te versterken door veel waarde te hechten aan de verwantschap met de Fransen; de glans van het roemrijke verleden en de culturele traditie van dit stamvolk zou zo ook op de verre neven in Quebec afstralen. Ras en godsdienst waren twee factoren die de Frans-Canadezen met Frankrijk verbonden. Daarnaast zette men zich af tegen de ongewenste dominerende cultuur door een

verheerlijking van het landleven boven het ongezonde en moreel verdorven stadsbestaan. Om niet ten onder te gaan, klampten de Frans-Canadesen zich vast aan een "Messianic mystique whereby [they] rooted themselves in a rural order revolving around the land, language, family and faith" (Dorsinville [z.j.]: 59).

Wanneer we ervan uitgaan dat Brink inderdaad de bedoeling heeft gehad om met *De slagers van Gent* commentaar te leveren op recente politieke gebeurtenissen in Zuid-Afrika, dan zien we hier een soortgelijk proces in werking. Door de identificatie van de strijd van de opstandige Nederlanden met die van de Boerenrepublieken presenteert Brink Neêrlands Gouden Eeuw als de legitieme voorgeschiedenis van het Afrikaner volk. Tevens krijgen de uitspraken van twee belangrijke personages, Don Hernandez en Maria, een profetische lading: de negentiende-eeuwse toeschouwer weet hoe het de Nederlandse provincies is vergaan, en Brink wil hem ervan overtuigen dat de Boerenrepublieken er op den duur óók in zullen slagen, het juk van de koloniale uitbuiting van zich af te werpen. Tenslotte komen we meer te weten over Brinks perceptie van de Engelsen en van het eigen Afrikaner volk. De Engelsen zouden net zoals de Spanjaarden (Graaf D'Ulloa en de soldaten José en Rodrigo) hebzuchtig, lafhartig, lui en onbeschaafd zijn. De Afrikaners, daarentegen, zouden de karaktertrekken van hun dappere voorouders (kastelein Van der Cruusen en de slagers van Gent) gedeeld hebben: rechtvaardig, onbaatzuchtig, onverschrokken en gedreven door vaderlandsliefde en onafhankelijkheidszin. Wie langs deze lijn verder wil interpreteren, zou zelfs kunnen suggereren dat de prille liefde tussen Don Juan en Maria, die ondanks hun Spaanse afkomst de zaak van de opstandige Gentenaren een warm hart toedragen, de Afrikaners karakteriseert als een onschuldig, vredelievend en ten onrechte belaagd volk.

Brink gebruikt dus een hoofdzakelijk via Nederlandse vertalingen overgewaaid literaire vorm om gestalte te geven aan een actueel Zuidafrikaans politiek conflict. Toen het stuk in 1877 voor het eerst werd opgevoerd, kwam de toneelhervorming net op gang; de oprichting van *De Nieuwe Gids* volgde acht jaar later. Afgezien van een streven naar meer realisme in de beschrijving van mensen en situaties zou Brink in het toneelwerk uit zijn derde periode echter vasthouden aan inmiddels verouderde modellen uit de eerste helft van de negentiende eeuw. Waarschijnlijk kunnen we in het geval van Brink zelf praten van een generatiekloof die hij niet kon of wou overbruggen. Dit is de reden dat vooruitstrevende critici uit die dagen hem als passé beschouwden.

Dat er voor zijn latere toneelwerk en zijn humoristische poëzie tot vóór in de twintigste eeuw desondanks een breed publiek zou blijven bestaan, heeft een andere verklaring. Laat-negentiende-eeuwse stromingen in de Nederlandse literatuur zoals naturalisme, sensitivisme en mysticisme werden in Zuid-Afrika niet door iedereen met instemming begroet. Deze vaak als decadent beschouwde literatuur kwam in botsing met de strikte godsdienstige opvattingen of de nationalistische preoccupaties van veel Afrikaners. Vandaar dat Preller, zoals we in de Inleiding hebben gezien, in zijn stuk over Melt Brink uit 1905 schreef dat de uit Europa overgenomen maatstaven getoetst moesten worden "aan die intellectuele peil, sede en

behoefte van ons eie volk". De mate waarin Nederlandse literaire voorbeelden nagevolgd of afgewezen dienden te worden, zou tot en met het optreden van de Dertigers een onderwerp van discussie blijven.

*Breelaan 102
1861 GH Bergen (NH)
Nederland*

Bibliografie

Antonissen, Rob. 1965.³ *Die Afrikaanse letterkunde van aanvang tot hede.* Pretoria: H.A.U.M.

Ashcroft, Bill, Gareth Griffiths & Helen Tiffin. [1989]. *The Empire Writes Back. Theory and Practice in Post-Colonial Literatures.* London/New York: Routledge.

Berg, W. van den (red.). 1992. *Rederijders op rij.* Themanummer van *De Negentiende Eeuw*, 16(4).

Binge, L.W.B. 1969. *Ontwikkeling van die Afrikaanse toneel (1832 tot 1950).* Pretoria: Van Schaik.

Bosman, F.C.L. 1928. *Drama en toneel in Suid-Afrika.* Deel 1. Amsterdam: De Bussy.

Bosman, F.C.L. 1980. *Drama en toneel in Suid-Afrika.* Deel 2. Pretoria: Van Schaik.

Brink, Jan ten. [z.j.] *Geschiedenis der Noord-Nederlandsche letteren in de XIXe eeuw, in biographieën en bibliographieën, 1830-1900.* 3 dln. Rotterdam: Bolle.

Melt Brink-verzameling, Dokumentesentrum, J.S. Gericke-bibliotheek, Stellenbosch.

Brink, Melt. 1905. *Berouw komt meestal te laat. Tooneelspel in drie bedrijven.* Kaapstad: [uitgever onbekend].

Brink, Melt. 1913. *Die national scout of Die verloren zoon. (Een der vele voorvallen uit de Transvaalse oorlog).* Kaapstad: [uitgever onbekend]

Conradie, Elizabeth. 1949. *Hollandse skrywers uit Suid-Afrika. 'n Kultuur-historiese studie.* Deel II: 1875-1905. Kaapstad/Pretoria: H.A.U.M. h/a De Bussy.

[D, C.B. v.] 1917. Levenschets. Melt Brink. *De Huisgenoot*, april 1917: 293-4.

Dommissie, Hermien. 1976. *Die dramaturg en sy gemeenskap.* Johannesburg: Perskor Uitgewers. [Dissertatie]

Dorsinville, Max. [z.j.] *Caliban Without Prospero. Essays on Quebec and Black Literature.* Erin (Ontario): Press Porcepic.

Hoekstra, R. & W.J. Viljoen (red.). 1918. *Zuidafrikaanse prozabundel. Stukken van Zuidafrikaanse schryvers met portretten en levensbeschrijvingen.* Pretoria/Amsterdam/Kaapstad: De Bussy/H.A.U.M. v/h Dusseau en Co.

Hunningher, B. 1949. *Een eeuw Nederlands toneel.* Amsterdam: Querido.

Hyslop, Gabrielle. [z.j.] Pixérécourt and the French melodrama debate: instructing boulevard theatre audiences. *Melodrama.* Cambridge: Cambridge University Press, blz. 61-85.

Kemperink, M.G. [z.j.] *Nederlands toneel in het fin de siècle 1890-1900.* Amsterdam: Amsterdam University Press.

Kunne-Ibsch, Elrud. 1977. Periodiseren: de historische ordening van literaire teksten. W.J.M. Bronzwaer, D.W. Fokkema & Elrud Kunne-Ibsch (samenst.), *Tekstboek algemene literatuurwetenschap. Moderne ontwikkelingen in de literatuurwetenschap, geïllustreerd in een bloemlezing uit Nederlandse en buitenlandse publikaties.* Baarn: Ambo, 284-97.

Kannemeyer, J.C. 1978. *Geskiedenis van die Afrikaanse literatuur 1.* Kaapstad: Academica.

Kuitert, Lisa. 1993. *Het ene boek in vele delen. De uitgave van literaire series in Nederland 1850-1900.* Amsterdam: De Buitenkant. [Dissertatie]

Nusser, Peter. [z.j.] *Trivialliteratur.* Stuttgart: Metzler.

Preller, Gustav S. 1961. *Eerstelinge. Eerste kritiese beskouings oor ons eerste kunswerke.* D.J. Opperman (red.). Kaapstad: Human & Rousseau.

Reynolds, J. 1921. "Rederykers in Suid-Afrika". *De Huisgenoot*, juli 1921: 81-82.

Simons, L. 1932. *Het drama en het tooneel in hun ontwikkeling.* Vierde deel: 1805-1875. Vijfde deel: 1875-1930. Amsterdam: Wereldbibliotheek.

[*Smith, J.J.*] 1922. Melt Brink. Die tagtigjarige Afrikaanse digter. *De Huisgenoot*, mei 1922: 2-4.

Smith, James L. [1973] *Melodrama.* London: Methuen.

Stroman, B. 1973. *De Nederlandse toneelschrijfkunst. Poging tot verklaring van een gemis.* Amsterdam/Antwerpen: Moussault's Uitgeverij/Standaard Uitgeverij.

Westhuysen, H.M. van der. 1936. Melt Brink. Sy plek in die Afrikaanse letterkunde. *De Huisgenoot*, 19 juni 1936: 17, 19; 26 juni 1936: 29, 61; 3 juli

1936: 43, 75, 81; 10 juli 1936: 37, 93; 17 juli 1936: 29, 85, 87.

Zonneveld, Peter van. 1992. "Het altaar van de kunst brandt veilig onder palmen". *Rederijkerskamers in Nederlands-Indië omstreeks 1850. Indische Letteren* 7: 109-14.

* Dit artikel is voortgekomen uit mijn dissertatie-onderzoek naar de contacten tussen Nederlandse en Zuidafrikaanse schrijvers in de tijd van de Tweede Taalbeweging. Voor dit onderzoek heb ik financiële ondersteuning ontvangen van de Van Ewijck-Stigting (Kaapstad), de Stichting Neerlandia (Bloemfontein) en de Stichting Catharina van Tussenbroek Fonds (Utrecht). Ik wil ook mevr. Botha van het Dokumentesentrum en mevr. Van de Riet van de Africana-afdeling van de J.S. Gericke-bibliotheek te Stellenbosch bedanken voor hun behulpzaamheid.

(1) Cf. Van der Westhuysen 1936 *passim*, Conradie 1949: 9-24, Antonissen 1965: 50 en Kannemeyer 1978: 70-1. De gegevens van het hierna volgend overzicht van Brinks werk zijn aan deze bronnen ontleend.

(2) "Oppervlakkig, maar handig bewerkt, wisten zijne tooneelstukken, zijne blijspelen en kluchten, door dolle vroolijkheid en door stroomen van tranen - dit laatste in aansluiting bij Klopstock, Hermes en August Lafontaine - zich in alle schouwburgen van ons werelddeel beroemd te maken. In Nederland verwerft geen treur-, blij- of kluchtspeldichter in het tijdvak van 1790 tot 1830 den schitterenden roem van Kotzebue en van zijn volger August Wilhelm Iffland ..." (Ten Brink [z.j.]: 23-4).

(3) Over de opkomst van literaire series in de tweede helft van de negentiende eeuw schrijft Lisa Kuitert in haar proefschrift *Het ene boek in vele delen. De uitgave van literaire series in Nederland 1850-1900*. Amsterdam: De buitenkant, 1993.

(4) Bij elk subgenre worden hier slechts enkele voorbeelden vermeld. De aantallen kunnen doorgaans echter aanzienlijk worden uitgebreid.

(5) Volgens Jan ten Brink ([z.j.]: 470) werd het Nederlandse toneel in de negentiende eeuw overheerst door "de akeligste gruweldrama's uit het Fransch of Duitsch vertaald". "Een ruw en pleziergraag publiek," schrijft hij, "wilde door grove aandoeningen worden geprikkeld". De inspanningen van onder anderen J.A. Alberdingk Thijm, Jacob van Lennep en H.J. Schimmel resulteerden tenslotte in de oprichting van het Tooneelverbond (1870), de Amsterdamsche Tooneelschool (1872) en Het Nederlandsch Tooneel (1875). Andere belangrijke vernieuwingen waren de overgang van een declamerende naar een meer natuurlijke speelstijl, de groeiende macht van de regisseur en een veranderende visie op de figuur van de toneelspeler: van "kermisklant tot "kunstenaar," maar nog altijd een maatschappelijke *outcast*. Hoewel de verschillende gezelschappen om financile redenen tot v r in de twintigste eeuw gedwongen waren om publiekstrekkers als *Zwarte Griet* en *De twee wezen* op het repertoire te houden, kwam er na 1872 ook verandering in de gespeelde stukken. Ibsen en Dostojewski deden hun

intrede, er vond een herwaardering plaats van klassieke stukken van bijvoorbeeld Shakespeare, Molière en Vondel, en eigentijdse Nederlandse schrijvers zoals Marcellus Emants, Herman Heijermans, W.G. van Nieuhuys en J. Simons-Mees begonnen werk van betekenis te leveren. De strijd om het Nederlandse toneel aan het eind van de negentiende eeuw uit het slop te halen, is door verschillende auteurs uitvoerig beschreven; cf. Ten Brink [z.j.]: 464-81, Hunningher 1949: 41-85, Stroman 1973: 106-48 en Kemperink 1995: *passim*.

(6) Zie de verschillende bijdragen in *De Negentiende Eeuw*, jrg. 16, nr. 4 (december 1992), een themanummer onder de titel "rederijders op rij". De gegevens over de Nederlandse rederijderskamers in deze alinea zijn aan deze uitgave ontleend.

(7) In de hierna volgende bespreking van de genre-kenmerken van het melodrama wordt overal de voorstelling van Smith (1973) gevolgd. Wat het geïntendeerde publiek betreft, wijst Hyslop ([z.j.]: 79) erop, dat dit niet zo arm geweest kan zijn als doorgaans wordt aangenomen: voor de armsten in de samenleving was zelfs het goedkoopste entree-kaartje immers nog te duur. Volgens Hyslop werden de schouwburgen dan ook vooral bezocht door ambachtslieden en winkeliers met een zekere mate van opleiding; dezelfde kleine middenstanders waren lid van de leesbibliotheken, waar de tekstboekjes van deze melodrama's werden uitgeleend.

(8) Ms. 9/10. In het ms. luidt de titel *De slagers van Ghent. Tooneelspel*. De uitgebreide titel is ontleend aan het krantebericht.

(9) Ik beschouw de Nederlandstalige en ook de vroege Afrikaanstalige Zuidafrikaanse literatuur als een zogenaamde "settler colony literature" (Ashcroft, Griffiths en Tiffin [1989]: *passim*). Volgens Dorsinville, bijvoorbeeld, is de post-Europese literatuur die de Europese literatuur als een navolgenswaardig voorbeeld beschouwt, bij voorbaat "crippled": "... the 'Caliban With Prospero' relationship is a warped one because the post-European writer, so long as he tries to function ever so self-consciously in the 'mainstream' of Prospero's culture, is bound to fail, or to experience the type of frustration that long made the consciousness of the French Canadian [...] writer one of *exile*" (Dorsinville [z.j.]: 202). Zie ook Ibsch 1977: 295.

Elektroniese weergawes van T.N&A	Kontaknommers	Algemeen	Riglyne vir outeurs	Bo
-------------------------------------	---------------	----------	------------------------	----

Tydskrif vir Nederlands & Afrikaans 3de Jaargang, Nommer 2. Desember 1996

Siegfried Huigen | Ad Biewenga | Carli Coetzee | Ingrid Glorie | Jean
Kommers | Luc Renders | Louise Viljoen

Early Afrikaans Theatre and the Erasure of the Black Face: Some Notes on Susanna Reyniers

- Carli Coetzee -

Abstract

Hierdie artikel se fokus is 'n toneelstuk geskryf in 1908, wat dikwels opgevoer is tydens die eerste twee dekades van hierdie eeu, en daarna verdwyn het uit repertoires. Die toneelstuk, Susanna Reyniers, poog om 'n dramatiese interpretasie te wees van die ontwikkeling van die Afrikaanse taal. Die tema daarvan is die beweging van 'n Nederlandse na 'n Afrikaanse taal en identiteit. By implikasie ontken die toneelstuk enige nie-Nederlandse invloed op die ontwikkeling van die kultuur en taal van die "Afrikaner". Hierdie artikel ondersoek Susanna Reyniers as een van die selfbewuste pogings, deur lede van die Afrikaanse taalbewegings, om 'n "wit" Afrikaneridentiteit te vestig.

Afrikaans theatre history has not yet produced a body of work that takes into account the revisionist scholarship regarding the historical development of the language. The standard histories of Afrikaans theatre narrate a progression from Dutch to Afrikaans language and dramatic forms, but pay no attention to the political and social context in which the plays were being produced and performed.

Within academic and popular discussions, the debate about the history of the Afrikaans language's development has centred around the acknowledgement versus the denial of an "African" influence on the language. As Paul Roberge, whose work on the historiography of Afrikaans linguistics is by far the best, has shown, the question of the extent of Afrikaans's creolisation has been given disproportionate attention (Roberge 1990, 1993, 1995). In contrast with a new body of work which wants to claim an indigenous influence on the language, stands the tradition which hailed Afrikaans as a form of Dutch which evolved in contact with the South African - or more accurately "Afrikaans" - soil.

The history of the early development of Afrikaans theatre has been documented widely, but two texts have remained the standard works to which researchers refer: L.W.B. Binge's *Ontwikkeling van die Afrikaanse Toneel* (1969) and F.C.L. Bosman's two-volume *Drama en Toneel in Suid-Afrika* (1928 and 1980). Both authors are partisan to the Afrikaner nationalist version of the South African past. Their histories ask no questions about the relationship between the literary works produced and

the wider context of Afrikaner language-politics and identity. In Isabel Hofmeyr's groundbreaking study "Building a Nation from Words" (1987), the Afrikaans language movements were for the first time made the object of a kind of scrutiny different to that which resulted in the hagiographising accounts students of Afrikaans were long subjected to.

This article uses the insights of recent scholarship on the language's development and descent, together with ideas about mimicry and the appropriation of voice familiar from (post)colonial scholarship (Bhabha 1983). The focus is on a play (written in 1908) which was performed frequently in the second decade of this century and then disappeared from repertoires. It is a play that seeks to provide a theatrical interpretation of the development of the Afrikaans language: its express theme is the movement from a Dutch to an Afrikaans identity. In doing so, the play by implication denies any non-Dutch influence on the culture and language of the "Afrikaner". Like Isabel Hofmeyr's study, this article examines the self-conscious attempts of the men and women involved in the language movements to construct, through the writings and cultural practices, an Afrikaner identity. It is not, in the first place, a contribution to theatre history. Instead it suggests ways of understanding questions of identity in early texts in Afrikaans, through an interpretation of the ideological concerns of a particular play.

When the first professional theatre organisation which was explicitly "Afrikaans" (as opposed to Dutch-Afrikaans) was formed, the play they performed first was *Susanna Reyniers*. The major reason for choosing *Susanna Reyniers*, with its 28 characters and 11 scene changes, seems to have been that it was a good vehicle to showcase the talents of a theatre company. But in *Susanna Reyniers* one also sees a demonstration of the function of theatre and acting in the political programme of Afrikaans-language cultural workers. I have not been able to find any information on performances of *Susanna Reyniers*. I can therefore not comment on a particular performance; instead, my argument will attempt to place the play within its historical context, paying attention especially to the politics of language and identity.

Susanna Reyniers was published in 1908. The author of the text, Adriaan Francken, was born in the Netherlands in 1860, studied in the Netherlands and in England, and came to South Africa in the late 1880s. He was appointed as a teacher at Grey College in Bloemfontein, where he played an influential role as teacher and as a leading figure in the community. Francken was an active member of a number of cultural organisations, and in 1907 he was one of the founding members of the society *Onze Taal*, an organisation formed to strengthen ties among the (white, elite) Dutch-speaking inhabitants of Bloemfontein, and to promote the use of Dutch. (1)

True to Francken's own biography, the play traces a movement from Dutch to Afrikaans, and thereby contributes to a developing discourse about Afrikaans language and national identity. In the preface to the play, which is dedicated to Dr J Brill - a prominent figure in the first language movement - Francken states that "[d]e hoofdlijnen van dit blijspel zijn ontleend aan dat deel van onze Zuid-Afrikaanse geschiedenis, dat zo levendig en waar

geschilderd wordt in het "Dagverhaal" van de Kommandeur van Riebeeck" (1908: 7). What is interesting here is that this is one of the first documented instances of Riebeeck's journal being used as a source for "onze Zuid-Afrikaanse geschiedenis". (2) The journal became a foundational text of white/colonial South African history, repeated in images, films, and countless literary works, the most explicit political use of the text probably being the 1952 Van Riebeeck Society publication of the journals, in the original Dutch (Bosman 1952) as well as in a separate English translation (Thom 1952).

In his preface Francken explains how he has used the Van Riebeeck text: "De kleur van het origineel is bewaard in verscheiden woorden en uitdrukkingen, die letterlik zijn overgenomen" (7). For the most part, and unusually so for the foreword to a play, Francken devotes his prefacing comments to the language(s) spoken by his characters. He states that he chose "verskillende vormen van het Hollands zoals dit nu in Zuid-Afrika gesproken wordt" (7). Thus, while the play aims to remain true to the "colour" of the original text (Van Riebeeck's journal), it also tries to reflect (and reflect on) current language practices. Francken writes of the diversity of linguistic forms in the play, which aims to give a "vrij juist beeld van de taaltoestand hier te lande" (7). This diversity, he goes on to say, makes it difficult to speak, at this time, of a unitary Afrikaans literature.

Similarly, he asserts, there is as yet no such thing as the "Afrikaans" language. Such a language cannot develop without the powerful influence and intervention of Dutch, writes Francken. In the first edition, the list of characters is divided into three sections, with horizontal lines across the page dividing the groups from each other. The first group's milieu is Amsterdam: it includes a ship's captain, two merchants, and three women who constitute the family of one of the merchants. Susanna Reyniers is the elder daughter of Jan Reyniers, Amsterdam merchant. The second group of persons consists of several European men and two European women, who live at the Cape. This, then, is the space Susanna will "cross over" into, as she changes from "Dutch" into "Afrikaans".

The third set of characters, the slaves and "Hottentots", and how they inhabit the space of the play will be the focus of the next part of the argument. Grouped together typographically in the first edition, they appear on the stage only as marginal characters. The way in which these men and women people the stage - as backdrop, and as characters who speak only to offer comic relief or exhibit their indolence - is intimately connected with the representation of Susanna's activist adaptability. They offer the antithesis which proves her thesis. But let us first read the play as it wants to be read: as a dramatic representation of the transformation of "Dutch" manners and utterances into "Afrikaans" ones.

The conventions readers sensitive to gender (Greenblatt 1993; Howard 1988; Jardine 1983; Zimmerman 1992) have developed to read Shakespeare's cross-dressed female characters can usefully be employed to interpret the transformation Francken is intent on representing. Susanna runs away from home to escape a constricting marriage arranged by her father. She and her sister, Klaartje, make plans for a pageant they are to

perform for their parents' guests. Susanna is to appear as a sailor, and Klaartje is to be a bear. The carnivalesque atmosphere surrounding the play put on by the sisters, as well as the convenience of having chosen a sailor suit, give Susanna the idea of escaping. She runs away from an intended marriage to a man called, revealingly, Nikolaas Fortuyn; and sets off to be reunited with her beloved, Herman Ernst, who lives at the Cape.

Dressed as a boy, Susanna is able to escape a world where worth is measured in wealth, and where fathers can give their daughters away in marriage. Susanna's parting words to her sister (who is unaware of the plan, and does not realise her sister is saying goodbye) are: "... nou wil ik ook mij part goed speel", meaning that she wishes to be liberated into her chosen role as partner to Ernst.

It has become a commonplace in readings of texts in which cross-dressing features to point out how gender indeterminacy is often interpreted (mistakenly and revealingly) in class terms (Garber, Zimmerman). So Susanna, who takes the name Jan Nachtegaal, is asked whether she knows how to clean pots and pans.

Bootsman: Kan jij fluks ketels schuur en panne uitschraap?

Susanna: Ja...ik denk zo.

Bootsman: Jou hande lijk nie daarna nie. Het jij dit al vroeger gedoen?

30-1

On the other hand, Nachtegaal makes a very good sailor because he does not drink or smoke, nor is he a trouble-maker.

Those who know narratives of cross-dressing for love will detect many of the familiar tropes. Susanna's father realises the errors of his ways, and forgives her before setting off to find his daughter and give his blessing to her marriage (thus saving Susanna from the dishonour that is associated with a disobedient daughter), Ernst's love is tested and found to be true, accusations (of murder) are levelled at Nachtegaal because of a woman's dress in his bag, and finally Nachtegaal is revealed to be Susanna Reyniers, and Ernst is given land by the Commander. Typical in the Shakespearean tale of cross-dressing, it is not only Susanna whose true identity is uncovered - Fortuyn is revealed as the money-grabbing coward he is, and Susanna's father recognises the folly of his earlier stance.

In the scene where the lovers are reunited, Herman Ernst comments on Susanna's hands, which have been hardened by work on the ship (89). In her hands he reads a tale of love and sacrifice; at the same time Susanna's experience has prepared her to become the wife of a farmer (rather than the pampered wife of an Amsterdam merchant). When Herman Ernst says: "... zij WAS Jan Nachtegaal maar nou is zij weer - wat zij altyd was - Susanna Reyniers mij bruid!" (90) we, as experienced viewers and readers of cross-dress romance, know that she is not exactly what she was; and this is precisely the point the play wishes to make. Through hardship and suffering

she has become someone different from (and, the play wants to argue, "better" than) the person she was before. And this is the powerful metaphor of transformation the play presents: Susanna, a representative of "Dutch", becomes a hardened "Afrikaans" woman, who adapts to her new environment.

Thus far the article's focus has been on the two-part structure that Francken sets up: the movement from the space of the Amsterdam merchant class to the virtuous "Afrikaans" farmer class; the movement from Dutch to Afrikaans. Susanna, the changeable one, is the one who bridges the gap between these two spaces, and her transformation (Dutch-Afrikaans, daughter-wife) has provided the interpreting lens for the story of language development that Francken tells. Central to the concerns of the play are "race" (the play wants to talk explicitly about the formation of the "Afrikaner race") and gender. Hofmeyr has pointed out the myriad ways in which the language movements utilised women's positions to support an ideology of the Afrikaner family (1987: 113-5).

Susanna Reyniers's cross-dressing, as has already been pointed out, has components of class movement, as well as of "race" (in the sense of national identity). Marjorie Garber's insights into the ways in which unmotivated cross-dressing figures are representative of displaced discomfort elsewhere, are suggestive of another level of interpretation - one that attempts to make sense of the third group of characters in the "margin" of the text (Garber 1993: 17). Garber suggests that the cross-dressed figure is often to be found in a text that is concerned with, but for some reason cannot speak about, discomfort (racial, class or other) in society. Following the logic of this suggestive argument, and reading the play in the context of current debates around the development Afrikaans, this article seeks to read the utterances of the third group of characters in *Susanna Reyniers* in terms of two related themes. The first of these concerns questions of mutability and immutability; the second, which returns the argument to the language movement, concerns the distinction between speaking and being spoken.

The point about Susanna's adaptability as a positive characteristic, and one central to her role as the carrier of the values of the play, has already been made. In later nationalistic traditions that try to articulate what an "Afrikaans" identity means, changeability and sympathetic identification with the land are stressed as "Afrikaans" qualities par excellence. (3) This interpretation of Susanna's transformation will now be set against its marginalised opposite: the presentation of the third group of characters. They are listed as follows:

OEDASOA en GOGOSOA, Hotnot kapteins

EVA, "tolkin"- dienstmeid bij Mevr. VAN RIEBEEK

ADOONS en PLATNEUS, slawe

None of these characters contributes to the development of the narrative. As has been suggested before, they provide the backdrop for the action; the "Hottentots" in particular "represent" the Cape - although they have become

marginalised by those who have taken control of the land. A significant discourse about the "Hottentots" from the early Dutch period onwards pertains to their perceived laziness. (4) In this play, too, their passivity (and hence their lack of dramatic power) is precisely the function they perform on the stage.

It is in Act 3 Scene 3 that the "Hottentots" are presented most elaborately. Assembled in a room in the fort are Oedasoa and Gogosoa, as well as Krotoa - in this text called only "Eva", although she seems to be dressed like the other "Hottentots". The "Hottentots" are shown receiving drink from Pieter Meerhoff: thus the play presents their drunken nature, while readers sensitive to alternative versions of the history are reminded of the ways in which Khoikhoi society was destroyed.

The "Hottentots" are also brought onto the stage as an example of a people who have lived in the same landscape as Herman Ernst, but have not learnt to see it in the way he has; and unlike Susanna's, their hands have remained unhardened. Their language and culture are static, the play suggests; unlike Afrikaans, these cannot respond to the landscape around them.

The first comments on either the "Hottentots" or the slaves come from Jannetje Boddys, the inn-keeper:

Kijk zo'n boel, hoe lê al's weer rond en bont! (zij zet s'n stoel oo'rend)
Adoons! ADOONS!! Waar zit die schepsel nou weer? Dit lijkt ver mij hij
word met die dag luier en onverschilliger. Adoons!!

43

Boddys's conversation with Adoons consists mostly of instructions about hygiene and neatness. Adoons's role is to keep the space of the inn neat and clean - and I want to suggest that his role is precisely that of "cleansing" - but not in the way the play intends it to be. Adoons's lack of industriousness is in contrast with Jan Nachtegaal's hardworking nature. Boddys accuses Adoons of not wanting his hands to become hardened. The echo with Nachtegaal/Susanna's hands is revealing. It is those who work who are eligible to take part in the development of a language, and to receive land. Adoons appears a number of times, to drop a glass of milk, or to tell Boddys that he has spilt the soup on the fire. His function is clearly comical; but he also appears as someone who shows up the industriousness of the non-comical characters.

A more interesting way of reading the position of the "Hottentots", within the context of a play which takes such a strong interest in language and language varieties, is to look at the way in which these characters are made to speak and, more often, to remain silent.

A number of jokes are played on the "Hottentots", and they are presented, again comically, as figures who admire and covet everything the Europeans have, yet cannot appreciate the value of these things. In a play that is so aware of language variety, the "Hottentots" are made to speak "their language" (or at least a comic version of it), but they are not given an

opportunity to articulate their own voices: instead they are allowed to speak so as to show that they have nothing to say. Even when their comments are translated, it is evident that they speak only of the culture they observe, not of their own.

The "words" uttered by the "Hottentots" consist of "nonsensical" sounds like "Ka-soe-ka-kwa" and "ma-ka-ga-kwa". Francken is obviously trying to represent the sounds of the click-language; but it is also significant that the "Hottentots" utter these sounds, which are unintelligible to the audience. The effect achieved hereby is that these characters are shown to speak incoherently since they have not learnt "Afrikaans". When Eva does interpret their words, the statements reflect back to the Europeans their expectations and values: "Hulle sê die fort zij water is lekker!", and "Hij sê dis [Pieter Meerhoff's song] baie mooi baas" (85). As in many of the representations of "Hottentots" in popular culture, this scene also features the presentation of a mirror, which they fail to recognise for what it is. Scenes like this often seem to function as evidence of the fact that these people do not have a conception of the self.

Having Eva present as interpreter means that she does speak Afrikaans; but her function is also to emphasise that the other "Hottentots" have not learnt the Dutch language. Of course a fictional work need not be "true" to the historical text on which it bases itself. Nevertheless the ways in which Francken deviates from Van Riebeeck's journal are revealing of his intentions in this play. In the official journal, Eva appears in eastern ("Indische") clothes, speaks Dutch and even declares that she has a Dutch heart.

In this play there are no descriptions of clothing; but from the depiction of the "Hottentots" it is clear that they would not have been in western (or eastern) dress. These characters are on the stage precisely in order that they can "play" the "Hottentots", play the fools. Significantly absent from Francken's version of Van Riebeeck's journal is the fact that Meerhoff in reality married Eva-Krotoa in 1664; instead Meerhoff here becomes romantically involved with the widow and innkeeper Jannetje Boddys. Thus the "cross-dressing", (5) to stretch the term, that Eva-Krotoa engaged in is not mentioned; nor is her cultural cross-over to become Meerhoff's wife.

Judging from the political views and social practices of the time, it seems fair to say that the "Hottentots" would definitely have been played by "white" actors. (6) In this play, some actors sympathetic to the *Onze Taal* movement play "Afrikaner" characters, and others play "non-Afrikaner" characters, and the characters become part of an argument about language development and authentic identity. So the actors who play the "Hottentots" are, in a sense, cross-dressed.

In the reading I have given *Susanna Reyniers* I have not commented on the contemporary interpretations of the play, either textually or in performances. Instead I have attempted to interpret the way in which the text forms part of a tradition in the history of the Afrikaans language - a tradition that is increasingly being replaced with other versions of the language's development. I showed that, in *Susanna Reyniers*,

"Hottentot" (or coloured) characters *seem* to speak, but that the audience knew that the characters were being performed by white actors; and that this play was written and watched as part of a political programme.

Through the performance of "Hottentot" speakers of Afrikaans by white actors, the stage was emptied of these early users of the language. *Susanna Reyniers*, although a rather poor play, nevertheless serves as a dramatised version of the purge of Afrikaans's early history, setting a stage where the debate is between Afrikaans and Dutch, and where all black speakers function as "local colour" or as the mouthpieces of white men (and sometimes women) who can articulate their identities as "Afrikaners".

*Department of English
University of Cape Town*

Bibliografie

Bassani, Ezio and Letizia Tedeschi. 1990. The Image of the Hottentot in the Seventeenth and Eighteenth Centuries: An Iconographic Investigation. *Journal of the History of Collections* 2(2): 157-86.

Bhabha, Homi K. 1983. Of Mimicry and Man: The Ambivalence of Colonial Discourse. *October*: 125-33.

Binge, L.W.B. 1969. *Ontwikkeling van die Afrikaanse Toneel (1832 tot 1950)*. Pretoria: J.L. van Schaik.

Bosman, D.B. (ed.). 1952. *Daghregister Gehouden by den Opperkoopman Jan Anthonisz. van Riebeeck* 3 vols. Cape Town: A.A. Balkema.

Bosman, F.C.L. 1980. *Drama en Toneel in Suid-Afrika 1800-1962*. 2 vols. Pretoria: J.L. van Schaik.

Coetzee, Carli. 1994. Visions of Disorder and Profit: the Khoikhoi and the First Years of the Dutch East India Company at the Cape. *Social Dynamics* 20(2): 35-66.

Coetzee, J.M. 1988. *White Writing*. Johannesburg: Radix.

Davids, Achmat. 1990. The "Coloured" Image of Afrikaans in Nineteenth Century Cape Town. *Social Dynamics* 17: 36-47.

Du Plessis, Hans and Theo du Plessis (eds.). 1987. *Afrikaans en Taalpolitiek: 15 Opstelle*. Pretoria: HAUM.

Francken, Adriaan. 1908. *Susanna Reyniers: 'n Blijspel*. Amsterdam/Pretoria: J.H. de Bussy.

Garber, Marjorie. 1993. *Vested Interests: Cross-Dressing and Cultural Anxiety*. New York: Harper.

Geldenhuys, D.J.C. 1967. *Uit die Wieg van ons Taal: Pannevis en Preller*

met Hul Pleidooie. Johannesburg: Voortrekkerpers.

Greenblatt, Stephen (ed.). 1993. *New World Encounters*. Berkeley: University of California Press.

Hofmeyr, Isabel. 1987. Building a Nation from Words: Afrikaans Language, Literature and "Ethnic Identity", 1902-1924. In: Shula Marks and Stanley Trapido (eds.) *The Politics of Race, Class and Nationalism in Twentieth Century South Africa*. London and New York: Longman.

Howard, Jean E. 1988. Cross-dressing, the Theatre, and Gender Struggle in Early Modern England. In: *Shakespeare Quarterly* 39(4): 418-40.

Jardine, Lisa. 1983. *Still Harping on Daughters: Women and Drama in the Age of Shakespeare*. New York/London: Harvester Wheatsheaf.

Kannemeyer, J.C. 1995. *Dienswillige Dienaar: 'n Langenhoven-Fotoboek*. Cape Town: Tafelberg.

Malherbe, V.C. 1990. *Krotoa, Called "Eva": A Woman Between*. Centre for African Studies: University of Cape Town.

Nienaber, G.S. 1967. *Twee Taalstryders: Pannevis en Preller met Hulle Pleidooie vir Afrikaans*. Cape Town: Nasou.

Nienaber, P.J. 1968. *Dr Arnoldus Pannevis: Vader van die Afrikaanse Taal*. Cape Town: Nasionale Boekhandel.

Olivier, Gerrit (ed.). 1994. *Nuwe Perspektiewe op die Geskiedenis van Afrikaans*. Halfwayhouse: Southern Books.

Raan, Anna S. 1975 *Baanbreker van die Woord: Die Verhaal van Arnoldus Pannevis en die Stryd om Afrikaans*. Cape Town: Tafelberg.

Roberge, Paul. 1990. The Ideological Profile of Afrikaans Historical Linguistics. In John E. Joseph & Talbot Taylor (eds.) *Ideologies of Language*. London: Routledge.

1993. *The Formation of Afrikaans. Spil: Stellenbosch Papers in Linguistics* 27: 1-109.

1995. The Formation of Afrikaans. In: Rajend Mesthrie (ed.) *Language and Social History: Studies in South African Sociolinguistics*. Cape Town: David Philip.

Scholtz, J. du P. 1965. Die Afrikaans van "Kaatje Kekkelbek" and Outeurskap en Ontstaanstyd van "Kaatje Kekkelbek". Both in: *Afrikaans uit die Vroeë Tyd: Studies oor die Afrikaanse Taal en Literêre Volkskultuur van voor 1875*. Cape Town: Nasou.

Thom, H.B. (ed.). 1952. *Daghregister gehouden by den oppercoopman Jan Anthonisz van Riebeeck* (3 vols). Van Riebeeck Society. Cape Town:

Balkema.

Van den Heever, Randall (ed.).1987. *Twee na Vryheid: 'n Studie in Alternatiewe Afrikaans*. Kasselsvlei: CPTA.

Zimmermann, Susan (ed.). 1992. Disruptive Desire: Artifice and Indeterminacy in Jacobean Comedy (39-63) In: *Erotic Politics: Desire on the Renaissance Stage*. London: Routledge.

An earlier version of this article was presented as a paper at the Shakespeare Post-Coloniality Conference at the University of the Witwatersrand, July 1996. My thanks to Ana Deumert, Siegfried Huigen and Loren Kruger for their comments on earlier drafts.

(1) If the first stage in all these literatures is one of imitation, the attempt at identifying and articulating particular lores and historical experiences nonetheless is germane to the foundation of indigenous expression (Dorsinville [z.j.]: 203).

(2) For an overview of the Free State language movement's activities, see P.J. Nienaber's *Die Vrystaatse Taalbeweging*, especially the sections on the *Onze Taal* movement (1947: 56-103).

(3) Francken had given a lecture on Van Riebeeck's "leven, daden en ideen" to the members of *Onze Taal* in 1908 (NALN papers: Minutes of *Onze Taal* 6). Most cultural events organised by *Onze Taal* showed a strong interest in interpreting a particular version of the national past. The November 1909 celebration of Dingaan's Day included no fewer than five cultural items related to the Trek.

(4) An obvious example is C.M. van den Heever's influential essay "Die Afrikaanse Gedagte" in *Die Afrikaanse Gedagte*. Van den Heever & Pienaar (eds.).

(5) In this regard see Ezio Bassani and Letizia Tedeschi and J.M. Coetzee.

(6) For a fuller treatment of Eva-Krotoa as cultural cross-dresser see V.C. Malherbe and Carli Coetzee.

(7) There is no information about how the "Hottentots" should be dressed. No photographs of performances of *Susanna Reyniers* could be found, but everything in the behaviour and speech of the "Hottentots" indicates that they would not have been dressed in "western" clothing, since the play is so intent on emphasising their difference from the Europeans. It would be interesting to see, if photographs could be found, how the (white) woman who would have played Eva dealt with the fact that her costume demanded near-nakedness. In the last decade of the previous century, writes Binge, women did not participate readily in the activities of debating and religious societies, especially not in rural areas. By 1907 this trend seems to have been reversed. From the records of the *Onze Taal* movement it is clear that

women played a significant (if hardly equal) role from the movement's beginning. My thanks to Karel Schoeman of the SA Library in Cape Town for his comments in this regard.

Elektroniese weergawes van T.N&A	Kontaknommers	Algemeen	Riglyne vir outeurs	Bo
-------------------------------------	---------------	----------	------------------------	----

Tydskrif vir Nederlands & Afrikaans 3de Jaargang, Nommer 2.Desember 1996

Siegfried Huigen | Ad Biewenga | Carli Coetzee | Ingrid Glorie | Jean Kommers | Luc Renders | Louise Viljoen

Postkolonialisme en die Afrikaanse letterkunde: 'n verkenning van die rol van enkele gemarginaliseerde diskoerse

- Louise Viljoen -

Abstract

This article discusses the possibilities of applying postcolonial theory to Afrikaans literature. It is argued that the heterogeneous nature of the Afrikaans language as well as Afrikaans literature necessitates the construction of several small narratives which take into account the local historical contexts in order to avoid obscuring generalisations and ever-new forms of imperialism, whether on the terrains of language, race, gender, sexuality, or theory. In support of this thesis, two short stories representative of marginalised discourses in Afrikaans literature are discussed. Emma Huismans's short story "Die verhouding" (Berigte van weerstand 1990) and Koos Prinsloo's short story "And our fathers that begat us" (Die hemel help ons 1987) are read as representative of the marginalised discourses of women and gays which have contributed to the development of a complex, heterogeneous and ever-changing postcolonial discourse in Afrikaans literature.

1. Postkolonialisme: 'n terminologiese verkenning

Daar is al ietwat sinies opgemerk dat die postkolonialisme vinnig besig is om dieselfde akademiese bemarkbaarheid te verwerf as die postmodernisme (McClintock 1993: 299). (1) Om die moontlike nut van die postkoloniale teorie vir toepassing in die Afrikaanse - en uiteindelik ook die Suid-Afrikaanse - letterkunde te bepaal, is dit nodig om te verwys na die reeds veel-gedebatteerde inhoud van die begrip "postkolonialisme". Hierdie inhoud kan nie bepaal word sonder 'n verwysing na die postkoloniale teorie se simbiose met die koloniale diskoerse nie, die studieveld wat ontstaan het met die verskyning van Said se *Orientalism* in 1978. Said se studie het gefokus op die verskeidenheid tekstuele vorme waarin die Weste kennis oor nie-Westerse gebiede (meer spesifiek die Nabye Ooste) geproduseer het en die wyse waarop dit die uitoefening van mag in hierdie gebiede beïnvloed het.

Die verhouding met die koloniale bepaal naamlik hoedat die voorvoegsel post- in postkolonialisme gelees sal word. Die gebruik van hierdie voorvoegsel suggereer 'n temporele breuk, opvolging en selfs vervanging

wat impliseer dat die postkolonialisme gelees kan word as 'n verwysing na dit wat volg ná die kolonialisme. So 'n omskrywing van die postkolonialisme is egter nie onproblematies nie. Indien kolonialisme gelees word as die manier waarop 'n ongelyke internasionale verhouding van ekonomiese, politieke, militêre en kulturele mag in stand gehou word, is die koloniale tydperk in die lig van verskynsels soos byvoorbeeld Amerika se "imperialisme-sonder-kolonies" nog nie verby nie en kan daar dus nie werklik sprake wees van die postkoloniale in dié sin van die woord nie (vergelyk McClintock 1993: 295, Williams & Chrisman 1993: 4). 'n Ongenuanseerde siening van die kolonialisme as "a homogeneous thing of the past" (Thomas 1994: 13) waardeur 'n skeiding met 'n blaamlose hede bewerkstellig word, dra dus nie by tot 'n bruikbare definisie van die postkolonialisme nie. Die siening van die kolonialisme as 'n homogene entiteit hou ook die gevaar in dat die geografiese en historiese onderskeidings tussen verskillende vorme van kolonisering ontken word. Dit kan ook daartoe lei dat die gebruik van historiese leë terme soos "self", "ander" en "koloniale subjek" belangrike geografiese, historiese en politiese verskille verdoesel. Anne McClintock beweer in 'n artikel oor die postkolonialisme dat die interpretasie van die postkolonialisme as dit wat volg na die kolonialisme, die geskiedenis verdeel in 'n reeks teleologies-gerigte fases wat vorder vanaf die pre-koloniale via die koloniale tot by die post-koloniale. Postkoloniale teorie is veronderstel om weerstand te bied teen die metanarratief van die Westerse historisisme met sy opvattinge in verband met lineêre tyd en vooruitgang gepaardgaande met binêre opposisies soos self-ander, metropolis-kolonie en sentrum-periferie, maar trap self in die strik van binariteit deur die wêreldgeskiedenis te rangskik rondom die enkele binêre opposisie: koloniaal-postkoloniaal (McClintock 1993: 293). Haar waarskuwing dat die onnadenkende gebruik van die term postkolonialisme dikwels neerkom op 'n voortydige viering van die afloop van kolonialisme sowel as 'n vertroebelde sig op die kontinuïteite en diskontinuïteite van koloniale en imperiale mag, klink besonder tydige in die geval van die Suid-Afrikaanse situasie (McClintock 1993: 294). Die oproep om 'n enkele monolitiese teorie van die postkolonialisme te vervang met 'n verskeidenheid van historiese genuanseerde teorieë en strategieë is dus toepaslik by 'n beskrywing van die hoogs uitsonderlike situasie van die Afrikaanse letterkunde.

In hulle bekende studie *The Empire Writes Back* van 1989 propageer Ashcroft, Griffiths en Tiffin 'n definisie waarvolgens postkolonialisme gelees moet word as 'n ondermyning van die kolonialisme eerder as 'n opvolging daarvan. Hulle gebruik die term naamlik om te verwys na alle kultuur geraak deur die imperiale proses vanaf die eerste moment van kolonisering tot vandag. Wat hulle betref, is alle literature wat onder hierdie omstandighede ontstaan, per definisie postkoloniaal omdat hulle gegroei het uit die ervaring van kolonisering en hulleself moes vestig in spanning met die imperiale mag en deur 'n beklemtoning van hulle verskille met die veronderstelling van die imperiale sentrum (1989: 2). Hulle onderskei drie fases as kenmerkend van alle postkoloniale literatuur: die stilmaak en marginalisering van die postkoloniale stem deur die imperiale sentrum; die ontkenning van die imperiale sentrum in die teks; en die aktiewe toeëiening van die taal en kultuur van daardie sentrum waartydens Engels (met 'n hoofletter) vervang word met engels (met 'n kleinletter) (1989: 83). (2)

Die belangrikste beswaar teen *The Empire Writes Back* geld die totaliserende strategie met betrekking tot 'n studieveld wat toegegee moet word van enorme omvang is. Die siening van die postkoloniale literatuur as 'n homogene kategorie waarin die naatlose kontinuïteit van hoogs diverse geografiese, historiese en kulturele kontekste soos dié van diverse Afrika-lande, die Karibbiese eilande en setlaarskolonies soos Australië, Nieu-Seeland en Kanada veronderstel word (Williams en Chrisman 1993: 13), maak dit moeilik om die insigte van hierdie studie onkrities oor te dra op byvoorbeeld die Afrikaanse letterkunde. Die homogeniserende strategie van die studie tref ook nie voldoende onderskeid tussen 'n post-koloniale literatuur soos byvoorbeeld die Australiese wat die luukse kan bekostig om op postmodernistiese wyse die koherensie en outonomie van die subjek te bevraagteken (Hutcheon 1991: 168) en 'n postkoloniale literatuur gewikkel in 'n bevrydingstryd waarin die teks dikwels 'n politiese daad van self-legitimering is nie (Mishra & Hodge 1993: 283).

'n Verdere beswaar wat veral die toepasbaarheid van *The Empire Writes Back* se insigte op die Afrikaanse letterkunde raak, is die byna eksklusiewe fokus op Engels. "Does the postcolonial exist only in English? The emphasis on language and "englishes" in *EWB* seems to say so", is daar al by geleentheid opgemerk (Mishra & Hodge 1993: 287). Alhoewel die skrywers met die aanvang van die studie erken dat hulle fokus hoofsaaklik gerig is op die Engelse literatuur geproduseer deur diegene uit die eertydse Britse kolonies, gee hulle eksplisiet en ook deur hulle definisies te kenne dat hulle insigte algemene toepaslikheid het (1989: 1). Die Engels-gebaseerde definisie van die post-kolonialisme wat in *The Empire Writes Back* gegee word, maak egter nie werklik voorsiening vir literatuur wat uit ander tale en ander tradisies as die Engelse kom nie. Dit is dus nie so maklik oordraagbaar op die ingewikkelde situasie van die letterkunde in 'n taal soos Afrikaans wat in sekere opsigte gekoloniseer is deur Engels én Nederlands terwyl dit self ook die rol van koloniseerder gespeel het nie. Die eksklusiwistiese verankering in literatuur wat in Engels geskryf is, het bepaald ook 'n beperkende uitwerking op die beskrywing van die Suid-Afrikaanse letterkunde in hierdie studie. Daar word uitsluitlik gefokus op die Engelse literatuur wat in Suid-Afrika geproduseer word: die wit Engelse literatuur van Suid-Afrika is volgens die skrywers vergelykbaar met dié van ander setlaar-kolonies soos Australië, Kanada en Nieu-Seeland terwyl die swart Engelse literatuur van Suid-Afrika meer vrugbaar vergelyk kan word met dié van ander Afrika-lande (Ashcroft e.a. 1989: 27). Deur die Suid-Afrikaanse literatuur in swart tale en Afrikaans te ignoreer, skep hulle 'n onvolledige beeld van die Suid-Afrikaanse letterkunde en laat die interaksie tussen die letterkundes in die verskillende tale buite rekening. Dit mag selfs wees dat sekere inheemse letterkundes in Suid-Afrika as gevolg van hulle besondere aard en geskiedenis buite die binêre rangskikking rondom die kolonialisme en postkolonialisme val (vergelyk Ahmad se opmerkings oor die Indiese letterkunde 1992: 81) en deur hierdie definisie van die postkolonialisme binne daardie keurslyf gedwing word. Die fokus op Engels alleenlik veroorsaak dat skrywers wat wel in Engels skryf buite verhouding hoog aangeslaan word en ten onregte gesien word as verteenwoordigend van 'n ras, kontinent of selfs die hele Derde Wêreld, soos wat Ahmad in 'n ander verband aangevoer het. (3) Uiteindelik laat hierdie aspek van die studie die leser met die indruk van 'n teoretiserende en terminologiese imperialisme, 'n aanklag wat al meermale vanuit die sogenaamde Derde

Wêreld aan die adres van Europese teoretisering gerig is.

Om die verwarrende verskeidenheid en omvang van die postkolonialisme as studieveld te ondervang, is daar al voorgestel dat 'n verskeidenheid postkolonialismes (geskryf sonder 'n koppelteken) in die plek moet kom van 'n enkele post-kolonialisme (geskryf met 'n koppelteken om te dui op opvolging). Mishra en Hodge onderskei op grond van ideologiese oriëntasie eerder as historiese tydperk tussen twee soorte postkolonialisme (1993: 284-90). Die eerste is 'n opposisionele postkolonialisme ("oppositional postcolonialism") wat die duidelikste manifesteer in literature wat streef na outonomie en politieke onafhanklikheid van die imperium; bemoeienis met ras, 'n tweede taal en politieke stryd lê ten grondslag van hierdie soort postkolonialisme. Die tweede vorm word 'n medepligtige postkolonialisme ("complicit postcolonialism") genoem omdat dit implisiet teenwoordig is in die kolonialisme self; dit is die altyd-teenwoordige neiging tot subversie in enige literatuur wat deur 'n sistematiese proses van kulturele oorheersing onderwerp word deur imperiale magstrukture. Uiteindelik is daar dan ook sprake van 'n "fused postcolonial" waarin die opposisionele en die medepligtige postkolonialisme saambestaan, 'n beskrywing wat lyk asof dit die geskikte een sou wees waarbinne die ambivalensie van die Afrikaanse letterkunde tuisgebring sou kon word. Die metanarratief van die postkolonialisme voorgestel deur die skrywers van *The Empire Writes Back* moet dus vervang word met kleiner narratiewe wat die historiese omstandighede van die verskillende postkoloniale literature meer noukeurig omskryf en breë veralgemenings vermy. Die heterogeniteit van die Suid-Afrikaanse situasie en letterkundes onderskryf uiteindelik die volgende uitspraak in verband met die postkolonialisme: "Postcolonialism (...) is not a homogeneous category either across all postcolonial societies, or even within a single one. Rather it refers to a typical configuration which is always in the process of change, never consistent with itself" (Mishra & Hodge 1993: 289).

2. Postkolonialisme en die Afrikaanse letterkunde

'n Verskeidenheid van hierdie kleiner narratiewe sal uiteraard vertel moet word om die Afrikaanse letterkunde binne postkoloniale verband te plaas. 'n Onlangse bron soos Nigel Worden se *The Making of Modern South Africa: Conquest, Segregation and Apartheid* wys daarop dat die komplekse oorspronge van wit oorheersing en rassisme in Suid-Afrika gevind kan word in die uitgerekte proses van kolonialisering deur Nederland en Brittanje, die onderwerping van mense in territoriale oorwinnings en die verslawing van swart mense. In Suid-Afrika het dit in die loop van die negentiende eeu ontwikkel tot 'n sistematiese en gelegaliseerde diskriminasie wat uiteindelik die ekonomiese, sosiale en politieke strukture van die hele land beïnvloed het. Alhoewel wit oorheersing ook sterk gevestig was in ander koloniale gebiede het dit na 1945 met die opkoms van die verskillende onafhanklikheidsbewegings begin afneem. Daarteenoor het dit vanaf die laat veertigs in Suid-Afrika steeds sterker gevestig geraak onder die apartheidsbewind (vergelyk Worden 1994: 65-120). Vanweë apartheid se

verskansing van wit oorheersing ingegee deur kolonialisme word daar in sommige tekste oor die koloniale diskoers en postkoloniale teorie na Suid-Afrika onder die apartheidsstelsel verwys as 'n koloniale regime (Ashcroft e.a. 1989: 83), in ander weer as 'n neo-imperialistiese stelsel (Carusi 1990: 96). Hierby moet in ag geneem word dat talle wit Afrikaanssprekendes hulleself vanweë die mitologisering van gebeurtenisse soos die Groot Trek van die 1830s en die oorloë van die Boere-republieke teen Brittanje in die neentiende eeu as gekoloniseerdes deur die Britse bewind ervaar het. Vir hulle het Republiekwording in 1961 gedui op die aanbreek van die post-kolonialisme in die historiese sin van die woord (vergelyk Worden 1994: 87-8; Carusi 1990: 96). Binne die terminologie van die koloniale diskoers sou 'n mens dus kon sê dat Afrikaners (en by implikasie ook Afrikaans en die Afrikaanse letterkunde) in die loop van die Suid-Afrikaanse geskiedenis 'n dubbele "status" gehad het, dié van koloniseerders sowel as gekoloniseerdes. (5)

Wanneer die Afrikaanse taal en letterkunde by hierdie vereenvoudigde historiese skema in berekening gebring word, raak die situasie aansienlik meer kompleks omdat die begrippe Afrikaner en Afrikaanssprekende nie noodwendig gelyk is aan mekaar nie. Afrikaans is 'n afsonderlike taal wat ontwikkel het uit die eerste V.O.C.-koloniseerders se Nederlands met aantoonbare invloede van Maleis, Portugees, Khoi, Hoog- en Laagduits, Frans, Arabies, swart tale en Engels (Ponelis 1993: 99-120). Enersyds is dit dus 'n uitheemse taal wat verband hou met die kolonisering van Suid-Afrika deur Nederlanders; andersyds word dit beskou as 'n inheemse taal wat in Afrika sy beslag gekry het (Ponelis in Botha 1989: 26). Daarbenewens is Afrikaans nie eksklusief die besit van wit Afrikaners nie: net meer as die helfte van die Afrikaanse moedertaalsprekers in Suid-Afrika is bruinmense wat deur die rasse-basis van Afrikanernasionalisme uitgesluit is. Ten spyte van die feit dat Afrikaans aangewend is as argument ter legitimering van die bestaansreg en afsonderlikheid van die Afrikanervolk, is dit dus ook die taal van 'n groep wat vanweë hulle ras gesien kon word as gekoloniseerdes. Die koöptering van Afrikaans deur die Afrikanernasionalisme het bygedra tot die persepsie dat Afrikaans die taal van die (koloniale) onderdrukker was. Hierteenoor het die opvatting gestaan van Afrikaanssprekendes wat hulle verbind het tot die bevrydingstryd dat Afrikaans ook as 'n anti-apartheidswerktuig gebruik kan word en dat dit ook die taal van die struggle is (vergelyk Ponelis 1993: 60).

Teen hierdie agtergrond is dit dus nie vreemd dat die Afrikaanse letterkunde gekenmerk word deur dieselfde kompleksiteit nie. In sy vroegste stadiums funksioneer die Afrikaanse letterkunde as 'n werktuig in die politieke stryd van die Afrikaners en sou dit dus gelees kon word as 'n vorm van opposisionele postkolonialisme terwyl dit terselfdertyd ander wat ook die taal gebruik, uitsluit en op dié manier "koloniseer". Dit is ook bekend dat die institusionalisering van die Afrikaanse letterkunde ondersteun is deur die Afrikanernasionalistiese projek en dat dit op sy beurt legitimiteit en status aan daardie projek verleen het. Vanaf die sestigerjare het die Afrikaanse letterkunde egter ook toenemend die verzet van Afrikaanssprekendes van verskillende rasse teen die apartheidsregime geregistreer. Dit is dus duidelik dat koloniseerder en gekoloniseerde in die geval van die Afrikaanse letterkunde nie noodwendig afsonderlike eenhede

is wat maklik uitmekaar gehaal kan word nie. In sommige gevalle het die opponerende vorme dikwels in interaksie en opposisie met mekaar gefunksioneer; die een het dikwels sy kreatiewe energie uit die samewerking met of verset teen die ander geput.

Letterlik en histories gesproke breek die einde van die koloniale fase in Suid-Afrika eers met die eerste demokratiese verkiesing in 1994 aan. Presies hoe die post(-)kolonialisme sigself in die toekoms gaan manifesteer in die Afrikaanse letterkunde is moeilik om te voorspel. Dit lyk egter asof die Afrikaanse letterkunde nog geruime tyd gelees sal kan word in terme van die "fused postcolonial" waarin vorme van medepligtigheid (die subtiële ondermyning van steeds nuwe vorme van imperialisering) en opposisie (die openlike stryd in belang van marginale groepe soos byvoorbeeld vroue en gays) naas mekaar gaan bestaan. In die geval van die Afrikaanse letterkunde lyk dit inderdaad asof die postkolonialisme 'n heterogene kategorie is, voortdurend in die proses van verandering en steeds besig om sy eie definisies te herskryf.

3. Twee voorbeelde

3.1 Die diskoers van vroue: Emma Huismans se "Die verhouding"

Die ooglopende parallel tussen die verhouding man-vrou en die verhouding imperium-kolonie of koloniseerder-gekoloniseerde is reeds dikwels in die postkoloniale teorie uitgewys, so ook die dubbele onderdrukking van vroue in koloniale situasies. In sommige oorde word daar geredeneer dat imperiale, koloniale en postkoloniale diskoerse grootliks beskou kan word as "allegories of gender contests" (Williams en Chrisman 1993: 18). Sonder om die een op simplistiese wyse te reduceer tot die ander, kan daar beweer word dat die geskiedenis en preokkupasies van die feminisme inderdaad sterk ooreenkomste toon met dié van die postkolonialisme. Beide probeer om gemarginaliseerdes terug te skryf in die dominante diskoers terwyl die vroeë feminisme, soos die opposisionele postkolonialisme, probeer het om strukture van dominasie om te keer (Ashcroft e.a. 1989: 175-6). Omdat die kondisie van postkolonialiteit nie op dieselfde wyse deur mans en vroue ervaar word nie, is dit nodig om noukeurig met hierdie term om te gaan waar dit die situasie van vroue betref. Dit is nie ongewoon dat vroue binne die konteks van die opposisionele postkolonialisme waarin politieke bevryding vooropstaan, geforseer word om te kies tussen hulle lojaliteit aan hulle geslag en aan hulle ras nie. Verder het die praktyk getoon dat die meeste post-koloniale (hier met 'n koppelteken geskryf) nasionalismes die mag van die patriargie geïnstitusionaliseer eerder as afgebreek het sodat die stryd teen onderdrukking vir vroue bly voortbestaan. Om die komplekse posisie van vroue binne postkoloniale situasies te omskryf, sal verg dat daar met steeds groter aandag gekyk word na die besonderhede van hulle omstandighede. Dat dit 'n belangrike preokkupasie van die postkoloniale teorie behoort te wees, word gesuggereer deur die steeds toenemende prominensie van vroueskrywers in die wêreld- sowel as die Afrikaanse letterkunde (vergelyk Brink 1991: 4).

Ter illustrasie van die komplekse posisie van die vroulike subjek, wat binne die postkolonialisme geplaas is op die snypunt van verskillende diskoerse, wil ek gaan kyk na Emma Huismans se verhaal "Die verhouding" uit *Berigte van weerstand* van 1990. Hierdie verhaal, sowel as die bundel waaruit dit kom, kan beskou word as voorbeelde van die opposisionele postkolonialisme omdat dit so 'n uitgesproke daad van politieke "weerstand" is teen die eertydse apartheidsregering en omdat kwessies soos politieke stryd, ras en taal hier domineer (vergelyk Mishra en Hodge 1993: 286). In hierdie verhale is 'n deelnemer aan die politieke bevrydingstryd op die Kaapse vlakte in die middel tagtigs aan die woord. Die genoemde verhaal handel oor 'n verhouding tussen die verteller wat aktief betrokke is by die struggle in die Kaap en 'n vrou van Johannesburg wat met haar behuisingssubsidie van die staat en twee keurig-versorgde poedels nie heeltemal tuis is in die struggle-milieu nie. Die verhaal eindig wanneer die verteller, wat saam met haar minnares 'n bruinman uit die struggle op die lughawe kom afsien het voor sy vertrek na Amerika, deur jong swart kamerade opdrag gegee word om hom te skiet. Die ambivalensies van die verhaal kom tot 'n klimaks wanneer die verteller haar minnares se twee poedels doodskiet terwyl die jongman sy vlug haal na Amerika.

Hierdie verhaal roer een van die bekendste vraagstukke in bevrydingsliteratuur aan, naamlik die vraag na die aard van die verhouding tussen die politieke (die betrokkenheid by die struggle) en die persoonlike (die liefdesverhouding). (6) Aan die een kant sou dit gelees kon word as 'n duidelike aanduiding dat ras in die struggle voorkeur moet kry bo geslag. Aan die ander kant kan die afwesigheid van verwysings na geslag egter gelees word as 'n kragtige kommentaar op die posisie van vroue binne die struggle. Hulle problematiese posisie word juis beklemtoon deur hierdie verteller se keuse om geslag feitlik weg te skryf of verswyg, iets wat ook implikasies het vir die lesbiese verhoudings wat in die verhale uitgebeeld word. Daar sou egter ook geredeneer kon word dat die verhale hierdeur aandui dat betrokkenheid by die struggle 'n bevryding bring van geykte opvattinge in verband met manlikheid of vroulikheid.

Naas geslag is ras ook nie 'n eenvoudige kategorie in hierdie verhaal nie. Die verteller is deur haar wit velkleur ooglopend een van die koloniseerders in Suid-Afrika, maar identifiseer haar met die opstand van die gekoloniseerdes teen die apartheidsregering. Daar is al geredeneer dat die wit koloniseerdersvrou vanweë haar ervaring van gedomineerdheid binne die patriargale diskoers maklik kan identifiseer met die gekoloniseerde se politieke stryd (vergelyk Driver 1988). Dat die verteller wit is in 'n stryd waarin swart en bruin die eintlike protagoniste is, skep duidelik probleme. Dit blyk uit opmerkings soos: "Nog 'n jaar van swart en bruin agterdog oor wie is wie in die struggle en freaked out whiteys wat iets probeer doen" (11) en "My usefulness as 'n whitey in die local townships het uitgedien geraak. Wit is 'n opvallende kleur" (12). Die opdrag wat sy aan die slot van die verhaal kry om die bruinman dood te skiet, is 'n verdere teken van haar marginaliteit as wit persoon binne die struggle en haar konklusie onderstreep die dilemma van die persoon wat die oorgang maak (14):

Jare lank het ek geweet dit gaan kom. Maar so? Op dié manier, vir so 'n weak cause? 'n Bruin knaap, jare gelede deur die komitees uitgesonder vir

die education of the people. Nou gaan hy landuit, om waarskynlik nooit weer terug te kom nie.

My lewe vir so 'n man?

Ek hou die groepie studente dop. Hulle oë gesluit teen die haat, gerig op Jusef, op haar en die honde. Dis 'n swart-bruin ding hierdie en 'n whitey om die can te carry.

Maar commitment is commitment. 'n Opdrag 'n opdrag. En waar sal ek, ex-Afrikaner, môre wees as ek dit nie uitvoer nie?

Die verteller se posisie in die struggle word nog verder geïmplementeer deur die feit dat sy Afrikaanssprekend is. Ander verhale in hierdie bundel (wat byna die eenheid van 'n roman vertoon) toon dat Afrikaans binne die struggle gesien word as die taal van die onderdrukker. So beskryf die verteller die reaksie van 'n kameraad: "My boere-afkoms was vir haar 'n byna onuitputlike bron van wantroue. Net die feit dat ek soms Afrikaans gepraat het, was vir haar 'n persoonlike belediging" (80). Die verteller se Afrikaansheid word elders in die bundel nog verder gekompliseer as dit blyk dat sy eintlik 'n Nederlandse immigrant in Suid-Afrika (10) is (72):

Ek het meer Afrikaans as die Afrikaansste op die dorp grootgeword. Dit was my aanpassing. Leier in die Voortrekkers, voordragkunstenaar met sertifikate, bloukaart-Nasionalis op universiteit. Voorsinger vir die volk met "En hoor jy die magtige dreuning", selfs "Kent gij dat volk", wat ek met 'n beter aksent as die ander kon sing. [...] Verwoerd was vyf toe hy die eerste keer sy Hollandse voet op Afrikaanse grond gesit het, spot ek. Ek ook. Moet minstens nie ons Afrikanerskap in twyfel trek nie.

Hierdie verhale demonstreer hoedat die ambivalente posisie van Afrikaans op die verteller as hanteerder daarvan oorgedra word. Die verhale noteer byvoorbeeld op genadelose wyse die gebruik van Afrikaans deur die onderdrukkende geweldpleger (18) en demonstreer ook in watter mate die jargon van die struggle Engels is. Die blote optekening van hierdie "berigte van weerstand" in Afrikaans suggereer egter dat dit ook die taal van die struggle kan wees.

Uiteindelik kan die volgende uitspraak van Trinh T. Minh-ha van toepassing gemaak word op hierdie verhaal wat deurkruis word van 'n verskeidenheid kontradiktoriese diskoerse en preokkupasies: "As focal point of cultural consciousness and social change, writing weaves into language the complex relations of a subject caught between the problems of race and gender and the practice of literature as the very place where social alienation is thwarted differently according to each specific context" (1989: 6).

3.2 Die diskoers van gays: Koos Prinsloo se "And our fathers that begat us"

Die verwikkelde postkolonialiteit van die Afrikaanse letterkunde kan myns insiens ook gedemonstreer word aan die hand van 'n verhaal waarin die

kwessie van homoseksualiteit in verband gebring word met die postkolonialisme, naamlik Koos Prinsloo se verhaal "And our fathers that begat us" uit *Die hemel help ons* van 1987. Hieruit sou die afleiding dan gemaak kan word dat die gay diskoers (soos dié van vroue een van die gemarginaliseerdes in die Afrikaanse letterkunde) 'n bydrae kan maak tot die postkolonialiteit van Afrikaans. Dit is bekend dat die homoseksueel se posisie met betrekking tot die bevrydingstryd in Suid-Afrika vergelykbaar is met dié van die vrou: die stryd om gay regte is binne die akuutheid van die Noodtoestand - soos die regte van vroue - ondergeskik gestel aan die onderdrukte se stryd om politieke regte (vergelyk Heyns 1994: 1-2; Gevisser 1994). Soos in die geval van Huismans se verhaal is daar sprake van 'n paradoks: die homoseksueel (net soos die vrou) kan vanweë onderdrukking deur die patriargie sterk identifiseer met diegene wat op grond van hulle ras onderdruk word, maar word dikwels daartoe gedwing om die rasse-problematiek prioriteit te gee bo die gay problematiek.

"And our fathers that begat us" is 'n verwikkelde vertelstruktuur waarin verskillende tekste met mekaar alterneer en saamwerk. Opsommenderwys kan daar gesê word dat die verhaal bestaan uit 'n raamvertelling waarin 'n eksterne verteller praat oor 'n man wat met Kersfees 'n besoek aflê by sy ouers wat woon by die Ingagane-kragstasie naby Newcastle in Natal. Tydens die besoek kyk hy na familiesoeweniers soos foto's, briewe en ou koerantberigte en vra hy sy pa om hom die geweers van sy oupa te wys. Sy pa vertel van Ray Farm, hul buurplaas in Kenia, wat hy vroeër jare gekoop het van ene Wallington na die dood van sy vrou. Die verhaal vervolg tien dae later waar die man in sy woonstel in Johannesburg 'n verhaal skryf, gebaseer op die een wat sy pa vertel het en ten slotte 'n brief lees van sy pa waarin daar sprake is van 'n "openbaring" tussen hulle wat lievers vir sy ma geheim gehou moet word. Ingebed in die raamvertelling is daar egter ook stukke narratief, aangebied deur 'n "ek", waarin daar onder andere gefokus word op sy herinnering aan hulle familie se wegtrek uit Kenia in 1962 en hulle daaropvolgende omswerwinge totdat sy pa uiteindelik turbine-operateur word by 'n kragstasie naby Newcastle, op die geboorteplekke van sy ouers, op 'n dokument waarin sy oupa sy jagervarings in Kenia opgeteken het en op verduidelikings by die foto's van die "ek" se pa wat in die teks afgedruk word. Soos in ander verhale van Prinsloo speel die twee soorte vertellings op mekaar in en vloei die ingebedde vertelling telkens assosiatief voort uit 'n sleutelwoord in die raamvertelling. Mettertyd blyk dit dat "die man" in die raamvertelling dieselfde persoon is as die "ek" in die ingebedde vertelling.

Die verhaal se tekening van die verhouding tussen pa en seun word heel spesifiek gesitueer teen die agtergrond van die koloniale en postkoloniale ervaring. Dit blyk uit die verhaal dat die verteller se ouers beide afstammeling is van Afrikaners wat Suid-Afrika rondom die eeuwending om politieke en ekonomiese redes verlaat het om hulle te vestig in Suid-Rhodesië en Brits-Oos-Afrika (vergelyk Scheepers Strydom 1976). Sy ma is in 1924 op Gwelo in Suid-Rhodesië gebore en haar status as setlaar word bevestig deur " 'n sertifikaat van die Rhodesia Pioneers and Early Settlers Society waarop in sierskrif geskryf staan: 'This is to certify that Dora Prinsloo is the granddaughter of Dawid Schalk Pretorius, a 1894 pioneer of Rhodesia' " (14) wat in die gang van hulle huis hang. Sy pa is in "1922 op die

plaas Verbrandebos gebore, naby Kipkabus, suid van Eldoret in die provinsie Naivasha" (14-5) in Brits-Oos-Afrika. Daar word gesê dat die verteller in 1962 as kind saam met sy familie uit Kenia padgegee het pas na die Mau-Mau-opstand en kort voor die onafhanklikheidswording van Kenia in 1963 (10-1). Die familie wat in die verhaal geteken word, beleef dus die letterlike oorgang vanaf kolonialisme na post-kolonialisme in Kenia. Hulle kom vestig hulle in Suid-Afrika wat vanuit die Afrikanernasionalistiese perspektief na die republiekwording van 1961 'n post-koloniale staat is, maar vanuit die perspektief van die swartmense die aansyn van 'n koloniale regime het. Ten spyte van die feit dat hulle terugkeer na 'n posisie waarin hulle as witmense in die posisie van koloniseerders is terwyl hulle in Kenia Britse onderdane was, blyk die terugkeer 'n teleurstellende regressie te wees want die man se pa boer agteruit van grondbesitter na werknemer by 'n kragstasie. Dat die regressie 'n mate van nostalgie vir die koloniale ervaring in Afrika opwek, word geregistreer in die teenstelling tussen die byna geïdealiseerde beskrywings van die landelike Kenia (10) en die onversierde beskrywings van 'n geïndustrialiseerde Suid-Afrika in die verhaal.

In die loop van die verhaal word 'n bepaalde beeld van die eertydse setlaar-koloniseerder opgebou. Die titel wat 'n gedeelte is van 'n aanhaling uit die apokriewe Bybelboek Ecclesiasticus, "Let us now praise famous men, and our fathers that begat us", voorspel reeds 'n bemoeienis met manlikheid en die manlike bloedlyn waaruit die verteller voortkom. Die geslag setlaars waaruit die verteller gebore is, word in die eerste plek geteken as grondbesitters. Hulle ervaring van die oorgang tussen die kolonialisme en die post-kolonialisme hou sterk verband met die besit van grond en die uiteindelik verlies daarvan. Verskillende van die kleiner narratiewe opgeneem in die verhaal (die verteller se verhaal oor sy ouers se rondtrekery, die pa se vertelling oor Ray Farm, die man se neerskryf van daardie verhaal) draai om grond en die besit daarvan. Prinsloo se verhaal vernuwe dus die bekende tradisie van die Afrikaanse plaasroman deurdat die preokkupasie met grond nou binne 'n postkolonialistiese raamwerk geplaas word. (11) Die verhaal teken egter ook die setlaar as jagter deur te verwys na die jagtogte van sy oupa en pa in Kenia sowel as deur die insluiting van 'n foto van die verteller se pa op die karkas van 'n olifant wat sy oupa geskiet het en 'n uittreksel uit die verteller se oupa se jagvertelling *Voortrekkersdae en Ondervindings op Safari in Kenia* (12-4). Die tekening van die setlaar as jagter word ook nog aangevul met die beeld van hom as soldaat soos wat blyk uit die insluiting van 'n foto van die verteller se pa in sy weermaguniform, geneem tydens sy diensplig op Gwelo in 1942 (17). Hierdie beelde word aangevul met die suggesties van liggaamlikheid en viriliteit wat spreek uit die foto van die verteller se pa geneem na die voltooiing van 'n liggaamsbou-kursus en die romantiese inskripsie agterop (18) sowel as die verwysings na verhoudings met vroue in die briewe van die verteller se oupa (19). So keer die verhaal ook terug na die sinspeling op voortplanting in die titel van die verhaal. Dit is veelseggend dat erotiese ondertone ook deurskemer in die verhaal oor die besit van Ray Farm. Tekste waarin die politieke patriargie van Suid-Afrika verbind word met tradisioneel manlike beelde soos dié van die grondbesitter, jagter en viriele heteroseksueel is nie onbekend in die Suid-Afrikaanse letterkunde nie. Daar is al beweer dat die tekening van sulke figure nie die karakter of leser voor 'n werklik komplekse morele probleem stel nie, "they have a sort of elementary

awfulness that requires only rejection, as much on aesthetic as on moral or political grounds" (Heyns 1994: 6). Prinsloo se verhaal vermy die oorvereenvoudiging van 'n komplekse probleem deur die verteller (en deur middel van die outobiografiese element ook Prinsloo) se geïmpliseerdheid by hierdie tradisie te versigbaar deur klem te lê op sy afkoms en geboorte in Kenia. Hy kry dit reg om deur middel van die byna dokumentêre neutraliteit van die verhaal karikaturisering te vermy en tegelykertyd die paradoksale emosies van deernis én afkeer ontlok deur die verhouding met die voorouers te suggereer.

Dat daar wel sprake is van 'n afwysing van die tradisie van die voorouers, blyk uit die passasie waarin die verteller vir sy pa vra om sy oupa se geweer te sien (1) en dit dan uiteindelik teruggee met die woorde: "Bêre maar die geweer" (25). Met dié gebaar wys hy die ou koloniale orde (versigbaar in die genoemde beelde van manlikheid) af en tree so toe tot die postkoloniale. Dat die afwysing van die voorouers se tradisie ook iets te doen het met die seksualiteit van die verteller kan afgelei word uit die slotbrief waarin sy pa klaarblyklik verwys na die feit dat sy seun hom vertel het van sy homoseksualiteit. Die seun se homoseksualiteit kan binne die postkoloniale verband geles word as 'n verdere en finale afwysing van die koloniale tradisie van sy voorouers. Dit word bevestig deurdat hy as homoseksueel nie die proses van "begetting" en voortplanting waarop die titel sinspeel, kan of wil voortsit nie. As politieke daad van self-legitimering deur die homoseksueel is die verhaal 'n voorbeeld van die wyse waarop die politieke patriargie ook deur die gay diskoers uitgedaag is in die tagtigerjare. Die situasie herinner trouens sterk aan die volgende beskrywing van die medepligtige postkolonialisme: "In some ways the postcolonial is really a splinter in the side of the colonial itself and the kinds of rebellion that we find in the postcolonial are not unlike the reaction of the child against the law of the father" (Mishra & Hodge 1993: 288). Dit is egter ook 'n verhaal waarin bogenoemde opvattinge in verband met die medepligtigheid tussen die koloniale en die postkoloniale omgekeer word: nie net is die postkoloniale subversie reeds implisiet teenwoordig in die koloniale nie, die koloniale (vader) is ook altyd implisiet teenwoordig in die rebellie van die postkoloniale (seun). Dit impliseer dat die koloniale - veral binne die Suid-Afrikaanse konteks - nie bloot deur 'n eenvoudige daad van politieke amnesie weggedink of weggeskryf kan word uit die postkoloniale nie. Deur in te gaan teen die verlede sonder om dit te ontken of vergeet, dra die gay diskoers van Prinsloo se verhaal iets wesenliks by tot die vestiging van 'n verwikkelde, heterogene en steeds-veranderende postkolonialisme in Afrikaans.

*Universiteit van Stellenbosch
E-pos: lv@maties.sun.ac.za*

Bibliografie

Ahmad, Aijaz. 1992. In Theory. Classes, Nations, Literatures. London: Verso.

Ashcroft, Bill; Gareth Griffiths & Helen Tiffin. 1989. The Empire Writes Back. Theory and Practice in Post-Colonial Literatures. London:

Routledge.

Brink, André P. 1991. Op pad na 2000: Afrikaans in 'n (post)koloniale situasie. *Tydskrif vir Letterkunde* 29(4): 1-12.

Carusi, Annamaria. 1990. Post, Post and Post. Or, where is South African Literature in All This? In: Ian Adam & Helen Tiffin (reds.). *Past the Last Post. Theorizing Post-Colonialism and Post-Modernism*. Calgary: University of Calgary Press: 95-108.

Driver, Dorothy. 1988. Woman as Sign in the South African Colonial Enterprise. *Journal of Literary Studies* 4(1): 1-20.

Gevisser, Mark. 1994. A Different Fight for Freedom: A History of South African Lesbian and Gay Organisations from the 1950's to 1990's. In Mark Gevisser & Edwin Cameron (reds.). *Defiant Desire: Gay and Lesbian Lives in South Africa*. Johannesburg: Ravan Press: 14-86.

Heyns, Michiel. 1994. *A Man's World: White South African Gay Writing and the State of Emergency*. Paper read at MLA Convention, San Diego.

Huisman, Emma. 1990. *Berigte van weerstand*. Bramley: Taurus.

Huisman, Emma. 1994. *Sonate vir wraak*. Pretoria: Kagiso Literêr.

Hutcheon, Linda. 1991. "Circling the Downspout of Empire: Post-Colonialism and Postmodernism. In: Ian Adam & Helen Tiffin (reds.). *Past the Last Post. Theorizing Post-Colonialism and Post-Modernism*. Calgary: University of Calgary Press: 167-89.

John, Philip. 1994. *Afrikaans se postkolonialiteit: 'n miskende werklikheid?* Referaat gelees by ALV-kongres, Port Elizabeth, September-Oktober.

John, Philip. 1995. *Resisting Totalisation: Afrikaans Literature and the Postcolonial Project*. Referaat gelewer by CSSALL-kongres, Durban.

McClintock, Anne. 1993. The Angel of Progress: Pitfalls of the Term "Post-colonialism". In: Williams, Patrick & Chrisman, Laura (reds.). *Colonial Discourse and Post-Colonial Theory. A Reader*. New York, London etc.: Harvester Wheatsheaf: 291-304.

Minh-ha, Trinh T. 1989. *Woman, Native, Other: Writing Postcoloniality and Feminism*. Bloomington: Indiana University Press.

Mishra, Vijay & Bob Hodge. 1993. What is Post(-)colonialism? In: Patrick Williams & Laura Chrisman (reds.). *Colonial Discourse and Post-Colonial Theory. A Reader*. New York, London etc.: Harvester Wheatsheaf: 276-90.

Ponelis, Fritz. 1989. Die aard en bestudering van die Afrikaanse taal. In: T.J.R. Botha (red.). *Inleiding tot die Afrikaanse Taalkunde*. Pretoria/Kaapstad: Academica: 1-37.

Ponelis, Fritz. 1993. *The Development of Afrikaans*. Frankfurt am Main: Peter Lang.

Prinsloo, Koos. 1987. *Die hemel help ons*. Emmarentia: Taurus.

Prinsloo, Koos. 1984. Die trapgeskenk. Grond die opperste werklikheid. *Rapport* 14 Oktober: 15.

Said, Edward. 1991 (1978). *Orientalism*. London: Penguin.

Scheepers Strydom, C.J. 1976. *Afrikaners in die vreemde*. Kaapstad: Tafelberg.

Thomas, Nicholas. 1994. *Colonialism's Cultures. Anthropology, Travel and Government*. Cambridge: Polity Press.

Van Heerden, Etienne. 1994. "Nu tasten wij naar verf en woord": Die aangetekende verlede in Abraham de Vries se "Siënese dagboek" en Koos Prinsloo se "By die skryf van aantekeninge oor 'n reis". *Stilet* 7(2): 11-21.

Williams, Patrick & Laura Chrisman (reds.). 1993. *Colonial Discourse and Post-Colonial Theory. A Reader*. New York, London etc.: Harvester Wheatsheaf.

Worden, Nigel. 1994. *The Making of Modern South Africa: Conquest, Segregation and Apartheid*. Oxford UK & Cambridge USA: Blackwell.

(1) Ook in die Afrikaanse letterkunde is daar tekens dat die teoretisering oor die postkolonialisme 'n invloed begin uitoefen (vergelyk Brink 1991, John 1994, Van Heerden 1994).

(2) Die skema is reeds deur Brink toegepas op die situasie van die Afrikaanse letterkunde (1991: 1-7).

(3) Die Suid-Afrikaanse letterkundige situasie is trouens vir Ashcroft en sy medeskrywers hiervan 'n bewys: "it is a society caught between two phases, manifesting the dynamic of colonial domination but producing both white and Black writers whose engagement with the processes of abrogation and appropriation is part of a continuing struggle for survival. South African writing clearly demonstrates the fact that the political impetus of the post-colonial begins well before the moment of independence" (1989: 83).

(4) Vergelyk "The retribution visited upon the head of an Asian, an African, an Arab intellectual who is of any consequence and writes in English is that he or she is immediately elevated to the lonely splendour of a representative - of a race, a continent, a civilization, even the "Third World" " (Ahamd 1992: 98).

(5) By die maak van hoogs vereenvoudigende opmerkings soos hierdie word die groot verskille in die ervaring en omstandighede van Afrikaners van

verskillende streke en klasse in Suid-Afrika noodwendig buite rekening gelaat. In dié opsig korrespondeer dit (indien dan op ironiese wyse) met die Afrikanernasionalisme se hantering van die geskiedenis en bepaalde simbole om die idee van 'n Afrikanervolk as eenheid te beklemtoon (Worden 1994: 87).

(6) Die problematiek kom ook voor in Huismans se tweede kortverhaalbundel *Sonate vir wraak* van 1994 waarin die verteller in 'n Hollandse kroeg oor dieselfde vraagstuk sit en tob: "Sou dit verraad wees? wonder ek hardop. Die persoonlike liefde, die persoonlike vrees? Bo die groep, bo die saak? Seur niet! antwoord die kroegstoel naas my met deurdrinkte nugterheid. Oor die liefde bepaal jy tog nooit self nie" (1994: 17).

(7) Die problematiek rondom dié aspek in die opposisionele postkolonialisme blyk uit die hewige kritiek wat daar in die jare tagtig uitgespreek is op die prosedure om die struggle of noodtoestand te gebruik as metafoor vir menslike verhoudings - vergelyk die kritiek op Brink se roman *States of emergency* vervat in Liebenberg se parodie *As die nood hoog is*.

(8) In die verhaal "Kruispad" sê die verteller dat vroue slegs op die Crossroads Crisis Committee toegelaat word ter wille van die verteller en haar kollega-vriendin Lee (56) en verduidelik sy dat sy en haar vriendin maklik by 'n padblokkade verbykom omdat hulle "vroulik en wit" is (68). In die verhaal "Deadline" verklaar sy dat dit help om "wit en 'n vrou" (94) te wees wanneer sy haar in aanhouding bevind.

(9) In die verhaal "Kruispad" kom die volgende verwysing na vroueregte en feminisme voor: "Het iemand die moeite gedoen om haar vooraf in te lig? wil ek dadelik weet. Alhoewel hulle in elke progressiewe konstitusie oor vroueregte skryf, word vroue veral op die Flats dikwels verontagsaam. / Hulle gooi hulle hande verdedigend op. Hulle ken my soort ook al. Lag skewerig. Ja, ja, hulle hoor my, maar kom ons los die feminisme vir later" (63).

(10) Die tema word verder uitgewerk in die verhale "Wag op Sinterklaas", "Klippe wat loop", "Die hond" en "Trek deur 'n geboorteland" in Huismans se volgende kortverhaalbundel *Sonate vir wraak* (1994). 'n Bylees van hierdie twee verhale wat verwys na die subjek se gespletenheid tussen Suid-Afrika en die taal Afrikaans aan die een kant en Nederland en Nederlands aan die ander kant is insiggewend omdat dit die verhouding tussen Suid-Afrika as die eertydse Nederlandse kolonie wat sinoniem geword het met koloniale onderdrukking en die vervloë moederland aan die orde stel.

(11) 'n Voorloper vir die verhaal wat in 1984 in Rapport verskyn het as "Die trapgeskenk", het trouens die subtitel "Grond die opperste werklikheid" na aanleiding van 'n reël uitgespreek deur Henriëtte Grové: "Omdat die mense daar naby die grond leef, soos die ou gewraakte frase lui, is die grond die opperste werklikheid" (Prinsloo 1984: 15).

Elektroniese weergawes van T.N&A	Kontaknommers	Algemeen	Riglyne vir outeurs	Bo
-------------------------------------	---------------	----------	------------------------	----

Tydskrif vir Nederlands & Afrikaans 3de Jaargang, Nommer 2.Desember 1996

Siegfried Huigen | Ad Biewenga | Carli Coetzee | Ingrid Glorie | Jean
Kommers | Luc Renders | Louise Viljoen

De wrede tropen. Kritisch Nederlandstalig Kongo-proza

- *Luc Renders* -

Abstract

Dutch prose works about the Congo, written mainly by Flemish authors, may be characterised as strongly pro-colonialist. They look at the Belgian colony from a self-sanctifying eurocentric perspective and unquestioningly support the colonial enterprise. However, throughout the colonial era there is a surprisingly strong undercurrent of prose works that are highly critical of the colonisation effort. In these works, opposition to the colonial project is voiced in two inherently different ways. In a number of works the ideological foundations on which colonialism is built are left intact, while strong disapproval is expressed of the racist attitudes of the colonists or of the policies of the colonial authorities. J. Bergeyck, K. Jonckheere and G. Walschap are the most prominent representatives of this group. C. Buysse, H. Van Booven, R. Poortmans and P. Van Aken fall into a second category. They take a much more radical stance by rejecting colonialism out of hand. They are not satisfied with cosmetic policy shifts. To them the colonisation process itself is utterly unacceptable. Both for their literary quality and for their anti-establishment message, the prose works criticising the colonisation of the Congo deserve more attention than they have received to date.

Er bestaat geen Belgische koloniale traditie - misschien een voordeel - geen koloniale literatuur, geen bijbel van koloniaal geweten zoals de "Max Havelaar".

Jonckheere. s.d.: 45

1. Inleiding

In 1885 wordt op de conferentie van Berlijn een groot deel van Midden-Afrika als privé-bezit aan Leopold II toegewezen. Met het totstandkomen van de Kongo-Vrijstaat begint voor België een koloniaal avontuur dat tot 1960 zal duren. In 1908 verandert wel het statuut van Kongo als Leopold II, onder zware internationale druk, verplicht is zijn koloniale bezitting aan de Belgische Staat over te dragen; de openbaring van allerlei gruwelijke wantoestanden laat hem geen andere keuze. Met deze overdracht komt aan de koloniale pioniersfase een einde en breekt een periode van consolidatie aan. Er wordt een bestuursapparaat opgezet en de infrastructuur wordt verder uitgebouwd wat zowel de exploitatie van de natuurlijke rijkdom van het overzeese wingewest als het uitdragen van de christelijke beschaving in aanzienlijke mate vergemakkelijkt.

De beschavingsmissie is de hoeksteen van de kolonisatie. Ze legitimeert de aanwezigheid en het optreden van de koloniale overheid en blijft gedurende de hele koloniale periode de leidraad van de Belgische voogdijschap in Kongo. Een eurocentrische benadering geldt als vanzelfsprekend; de vruchten van de westerse beschaving uitdragen, wordt beschouwd als het verrichten van een weldaad. Kongo wordt daardoor immers tot een "... land van vrijheid, geluk, welvaart voor de inboorling en tevens land van roem, zegen en rijkdom voor het Moederland." (Luwel 1952: Ter inleiding). Dit beschavingsproject kan geleidelijk aan op steeds meer steun van de Belgische bevolking rekenen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de Kongo-literatuur vanuit dezelfde inspiratie vertrekt en dezelfde waarden als axioma's voorhoudt.

Terwijl het overgrote deel van de Nederlandstalige Kongo-literatuur het officiële beleid van de burgerlijke en kerkelijke overheden onderschraagt, bestaat er, gedurende het hele koloniale tijdperk, een verbazend krachtige stroming die kritisch staat tegenover het koloniale project. Ik wil op deze tegenbeweging in dit artikel de aandacht vestigen. Ze is in de discussie over de Nederlandstalige Kongo-literatuur nog te weinig aan bod gekomen. Dit houdt in dat ik de periode na 1960 buiten beschouwing laat. De koloniale periode is dan afgesloten en het geloof in het kolonialisme zo goed als afgezworen. De literatuur die dan verschijnt moet bijgevolg vanuit een andere kontekst benaderd worden. Ze is trouwens reeds het voorwerp van een ruime bespreking geweest. Dit geldt niet voor het kritisch Nederlandstalig proza uit de koloniale periode.

De Nederlandstalige literatuur die zich kritisch opstelt tegenover het kolonialisme heeft twee, wezenlijk verschillende, manifestatievormen. Aan de ene kant is er het literaire werk dat kritische geluiden laat horen zonder echter om de fundamenteën waarop het koloniale denkkader berust op te blazen. Niet het einddoel wordt ter discussie gesteld, wel de manier waarop aan de weg getimmerd wordt. De betrokken schrijvers kunnen zich volledig vereenzelvigen met de noodzaak om de beschaving naar Afrika uit te dragen maar zij hebben ernstige bezwaren tegen de manier waarop dat gebeurt. Zij beogen kosmetische veranderingen. Hun opzet sluit aan bij de strekking van de *Max Havelaar*.

De tweede stroming, daarentegen, stelt zich op een radicaal anti-kolonialistisch standpunt door de kolonisatie als dusdanig te verwerpen. De blanke kan geen rechten op Afrika laten gelden; de beschavingsroep is slechts een holle slogan die door de realiteit volledig ontkracht wordt. De schrijvers die tot deze richting behoren, nemen geen vrede met beleidsaanpassingen. Voor hen is het kolonisatieproces op zichzelf totaal doelloos en onaanvaardbaar.

2. Het ideaal ontluisterd

Nadat Leopold II voor de verwezenlijking van zijn koloniale droom zijn oog had laten vallen op Centraal Afrika, werden onder zijn auspiciën een vijftal expeditie op touw gezet met de ontgrendeling van het Afrikaanse

binnenland als streefdoel. A. Maes neemt als wetenschapper deel aan de eerste Belgische expeditie met als opdracht een post te stichten op het Taganikameer. In idealistische trant schrijft hij:

Er is hier geene kwestie zich als soldaat of als gelukzoeker aldaar te begeven, maar er de weldaden der beschaving over te brengen en onbekende wetenschappelijke rijkdommen in te oogsten.

Maes 1879: 14

Hij zal zijn doel niet bereiken. In Zanzibar overlijdt hij aan de gevolgen van een zonnesteek. Hij is 23 jaar. De brieven over zijn reis worden verzameld en uitgegeven in 1879 onder de titel *Reis naar Midden-Afrika*.

In deze pre-koloniale tekst levert Maes reeds kritiek op de handelwijze van de blanke in Afrika. Hij bekijkt zijn omgeving niet uitsluitend door Europese ogen maar stelt zich herhaaldelijk op het standpunt van de zwarten:

Indien wij immer tegen de negers klachten doen, dan is het omdat wij hoe langer hoe ongeduldiger worden om fortuin te maken; wij hebben schoon zeggen dat de neger niet genoeg werkt voor de krachten, die hij heeft: hij mag krachtig zijn, doch stellig moet hij snel vermoeid worden. En wat zijne weinige ingenomenheid voor de blanken aangaat, dit komt hieruit voort, dat hij ze aanschouwt als lieden, die het maar op het geld hebben en hem doen werken om hunne begeerten te voldoen.

Maes 1879: 165

Maes verwoordt hier ideeën die van inzicht en luciditeit getuigen maar die in zijn tijd al te weinig weerklank vonden.

Howel Maes in staat is zich in te leven het lot van de Afrikaan, geeft hij ook meer dan eens blijk van eurocentrische vooroordelen. Op doortocht in Durban beschrijft hij de Afrikanen als "oprechte vastenavondswarten" (Maes 1879: 86) naar aanleiding van de kleurrijke kledij die ze op zondag dragen. Later, wanneer hij een militaire parade op Zanzibar bijwoont, verwijst hij naar de zwarte soldaten als "halve wilden" (Maes 1879: 146). Wat echter vooral uit *Reis naar Midden-Afrika* blijft, is het vermogen van Maes om zich in de situatie van de Afrikaan te verplaatsen. Zijn reisbrieven groeien daardoor uit tot een treffend "document humain".

In de voetsporen van de baanbrekers volgen de missionarissen. Zij zijn er zich terdege van bewust dat kennis van de Afrikaanse culturen en talen onontbeerlijk is om met enige kans op succes de kerstening te beginnen. Dit brengt een aantal missionarissen ertoe om linguïstische en etnografische studies uit te werken. Bijzondere aandacht wordt daarbij besteed aan de literaire vormen en tradities van de zwarte taalgemeenschappen.

Leo Bittremieux heeft een grote belangstelling voor de gebruiken en de zeden van de Yombe. Hij wijdt er in het begin van de eeuw heel wat

wetenschappelijke en literaire teksten aan, waaronder *Mayombsche penneschetsen*, *Vertellingen uit Mayombe* en *Wit en zwart*. Niettemin beshouwt hij de zwarten als een vervallen ras en dit als gevolg van "... de geestgesteltenis en het diep ingeworteld bijgeloof der Zwarten zelf." (Bittremieux 1914: 12). Desondanks gaat van zijn werk een sterke impuls tot grondiger kennisname van de zwarte culturen uit.

Andere missionarissen volgen zijn voorbeeld. Zo schrijven L. De Clercq *De Bakongo in hun taal*, Jules De Boeck *Sprookjes uit het Lokandu*, C. Schöller en J. Van Wing *Legenden uit de Ooster-Bakongo*, Ivo Struyf *Bakongo vertellingen*, Julius Van Overschelde *De reuzen en dwergen van Ruanda* en Petrus Vertenten *Fabels en legenden der Nkundonegers*.

De studie van de zwarte culturen leidt vanzelfsprekend tot meer inzicht in en tot een andere ingesteldheid tegenover de Afrikaan. Vooral het werk *Bantoe-filosofie* van Placied Tempels heeft een grote invloed. De schrijver schetst niet alleen een indringend beeld van de denkwereld van de Afrikaan maar stelt tevens dat het christendom zich aan de zwarte cultuur moet aanpassen en niet omgekeerd.

Het is niet verwonderlijk dat in een aantal literaire geschriften van missionarissen zwarten een centrale plaats innemen. Waar *Het zwarte leven van Mabumba* van A. Verreet nog op strak paternalistische leest geschoeid is, typeert meegevoel met de Afrikaan het werk van Alfons Walschap. De innerlijke strijd van de zwarte die om christen te worden zijn eigen tradities moet verloochenen, vormt in "Longwanu de smid" de kern van het verhaal. Uiteindelijk bekeert Longwanu zich maar het voorafgaande conflict maakt zijn beslissing toch heel wat geloofwaardiger.

A. Walschap is trouwens erg begaan met de zwarte die hij via diens eigen cultuur wil benaderen. In een brief aan een confrater oppert hij de volgende zelfkritische bedenking:

Wij hebben al zoveel man kapotgemaakt, maar nog zo weinig gedaan wat deze mensen past. Wij hebben voor hen broeken gemaakt die veel te groot zijn en nu lopen ze erin verloren ... Ik voel de toestand veel scherper aan dan ik hem begrijp. Het volk ontsnapt ons. En toch moeten we voort ...

Walschap 1952: 137

Bij Jac. Bergeyck, die tegen het einde van de koloniale periode zijn eerste werken publiceert, bereikt de belangstelling voor de Afrikaanse samenleving en cultuur een hoogtepunt. In 1959 verschijnt de novelle *Het onzekere hart* waarin Bergeyck aan een conflictsituatie binnen een polygaam huwelijk gestalte geeft. Het ageren van zijn personages weet de auteur vanuit hun achtergrond bijzonder overtuigend te beschrijven. Ook in zijn latere romans situeert Bergeyck de zwarte steeds binnen zijn culturele tradities. Het is slechts vanuit een kennis van en begrip voor deze achtergrond dat het optreden van de Afrikaan kan worden begrepen.

Uit het literaire werk van Jac. Bergeyck en van andere missionarissen blijkt een grote openheid voor de Afrikaanse

culturen. Marita De Sterck komt tot de gevolgtrekking dat de missionarissen:

... een oprechte belangstelling koesterden voor de culturele uitingen die zij observeerden en die hen tot nadenken stemden over hun eigen rol, hun invloed en over de cultuur waarin ze zelf opgegroeid waren. Hun denkbeelden weken niet zelden af van wat hier in België gedacht werd rond de Afrikaanse religies ... Wellicht hielden de thuisblijvers er in een aantal gevallen meer stereotiepe denkbeelden op na, dan Vlaanderens uitgezonden zonen.

De Sterck 1985: 14

Natuurlijk zijn de missionarissen niet de enigen om zich open te stellen voor Afrika. Ook bestuursambtenaren en kolonisten sluiten zich niet van hun omgeving af. De confrontatie met Afrika betreft hen in een onbekende, fascinerende wereld die de thematiek en stijl van hun werk ingrijpend beïnvloedt. In *De Centraalafrikaanse kunst en de Nederlandse Afrika-literatuur* bespreekt Julien Vermeulen de invloed van de Afrikaanse woordkunst op de Nederlandstalige Kongo-literatuur. Door de overname van stijlkenmerken uit de orale verteltraditie en de verwerking van fabels en mythen wordt aan de tekst een Afrika-dimensie toegevoegd.

Nochtans staan ontleningen aan de inheemse literaire vormen niet garant voor inleving in Afrika. Meestal gaat het uitsluitend om sfeerscheppende elementen zodat van een symbiose van de westerse en Afrikaanse wereld geen sprake is. In de verantwoording tot de prozaschets "Tropenleven" vraagt Lode Kerels zich wel af of de blanke vooraleer de onbeschaafdheid van de zwarte te veroordelen zich niet eerst in zijn situatie moet verplaatsen. In het proza van staatsambtenaren en kolonisten is van een dergelijke open benadering erg weinig te merken.

Het zijn inderdaad vooral bezoekers uit België die kritische geluiden laten horen en beleidsaanpassingen bepleiten. Ook niet-literatoren mengen hun stem in het debat. In 1930 publiceert De Cleene *Het ontstaan van het negerproletariaat* waarin hij de industriële ontwikkeling van de kolonie bekritiseert. Hij constateert dat er in België een grote belangstelling voor Kongo is. Deze interesse wordt echter niet ingegeven door culturele motieven:

Wel is het nog te uitsluitend het vooruitzicht van gewin, dat vragen doet: hoe gaat het nu eigenlijk in de kolonie?

De Cleene 1930: 5

Het opleggen van een westers industrieel model is voor Kongo funest omdat daardoor de ontvolking in de hand gewerkt wordt:

In tegenstelling met de kapitalistische kolonisatiemethode moet een ruimere en meer aan de inlandsche toestanden aangepaste ontwikkelingsvorm worden aangewend.

De Cleene 1930: 33

Het is eenzelfde problematiek die Jan Schoup in *Blanke boeien*, een roman uit 1934, behandelt. Centraal staat het conflict tussen de plaatselijke bestuurder van de mijnconcessie en missionaris Versteeg. Door de mijnmaatschappij en haar vertegenwoordigers worden de zwarten ongestraft uitgebuit. Pater Versteeg ziet daarin een ernstige bedreiging voor zijn missiewerk. Hij vreest een opstand van de zwarte bevolking tegen de blanke tirannie maar is machteloos om in de praktijken van de mijnmaatschappij verandering te brengen. Ontgoocheld vraagt hij zijn overplaatsing naar een ander werkterrein, waar nog geen andere blanken aanwezig zijn. Daar verliest hij het leven.

De roman is een felle aanklacht tegen de mijnmaatschappijen en de plaatselijke en de Belgische autoriteiten die door hun barbaars optreden of onverschilligheid het opheffingswerk van de missionarissen volledig ondermijnen. Tegenover de wraakroepende houding van de overheid kan de missionaris slechts zijn inzet en geloof plaatsen. De strijd is te ongelijk en wordt in het voordeel van de mijnmaatschappij beslist. Hoewel Pater Versteegs arbeid geen vruchten oplevert en hijzelf door twijfel overmand wordt, staat toch de noodzaak van het brengen van de christelijke beschaving buiten kijf.

Een ander bezoeker is Gerard Walschap. Naar aanleiding van zijn bezoek in 1952 schrijft hij zijn befaamde *Oproer in Kongo*. De roman biedt een dwarsdoorsnede van de koloniale maatschappij met de rijke plantagehouder, de missionaris en de zwarte évolué als belangrijkste gesprekpartners. De zwarte opstand, waaromheen de roman opgebouwd is, loopt met een sisser af maar de onderlinge verhoudingen zijn ingrijpend gewijzigd. De uitbuiting van Kongo wordt afgewezen. De plantagehouder moet naar België terugkeren. Zijn plaats wordt ingenomen door zijn zoon die in een nieuwe aanpak gelooft. Johannes, de évolué, wordt bevorderd tot hoofd van het personeel.

Walschap klaagt met dit werk niet zozeer de kolonisatie zelf aan maar eerder de manier waarop ze gebeurt. Met een herschikking van de verhoudingen en vooral met de erkenning van zijn menselijkheid lijkt de zwarte meer dan tevreden te zijn. Dat een nieuwe aanpak dringend nodig is, is het duidelijke signaal dat de schrijver de lezer meegeeft. Het beschavingswerk moet blijven doorgaan, maar moet, zoals uit het voorbeeld van Zuster Imelda blijkt, met totale overgave gebeuren en door liefde geïnspireerd zijn. Hoewel het boek de discussie over de kolonisatie centraal stelt, bevestigt het uitdrukkelijk de meerwaarde van de westerse beschaving. De oproep tot een kolonisatie "met een menselijk gelaat" tast de machtsverhoudingen niet wezenlijk aan.

Walschap is trouwens dit beschavingswerk steeds blijven verdedigen, ook na de onafhankelijkheid. Een kommentaar van de schrijver waarin hij onder andere stelt dat:

Wat wij de kleurling hebben gebracht is de schitterendste beschaving die de wereld ooit heeft gekend en wij hebben hem die gebracht toen hij in Afrika

cultureel nog sliep ... Wij moeten hem dat zeggen.

Walschap 1965: 908

leidde zelfs tot een regelrechte controverse waarin Walschap ervan beschuldigd werd een weg te bewandelen die blijkt "... volkomen parallel te lopen aan die van de Ku-Klux-Klan" (Claeys 1966).

In de periode die de onafhankelijkheid onmiddellijk voorafgaat, verschijnen ook twee kritische reisverslagen over Kongo. Louis De Lentdecker volgt als journalist het Kongo-bezoek van Koning Boudewijn in 1955. Het resultaat is *Wâpi Kongo?* of "Wat gebeurt er met Kongo?" waarin de auteur de kolonisatie frontaal aanvalt. De Lentdecker toont, zonder er doekjes om te winden, de keerzijde van de medaille. De rassenverhoudingen zijn slecht waardoor het beschavingswerk onherroepelijk schade lijdt. Bovendien beantwoordt het beeld dat in België van de kolonie wordt opgehangen helemaal niet aan de realiteit. De Lentdecker levert een vurig pleidooi voor de benadering van de zwarte als mens met inachtneming van zijn eigenheid. *Wâpi Kongo?* wordt in de kolonie erg negatief beoordeeld.

Ook het eerste reisverslag van Karel Jonckheere, namelijk *Kongo zonder buks of boy*, dat dateert uit 1957, krijgt in Kongo een negatieve pers omwille van de "ondermijnende vooroordelen" (Verthé en Henry 1961: 107) die het bevat. Jonckheere heeft het in dit werk vooral gemunt op de houding van de blanken tegenover de zwarten. De kolonisten zoeken eerst en vooral hun eigen voordeel. Toch blijft hij overtuigd van de waarde van het beschavingswerk. Jonckheeres opmerkingen zijn meestal het gevolg van toevallige observaties of ontmoetingen en hebben daardoor een onsystematisch karakter wat hun slagkracht gedeeltelijk afzwakt. In *Kongo met het blote oog* uit 1959 is zijn waardering voor de inspanningen van de blanken echter opvallend gestegen.

In de meeste van de hierboven besproken werken wordt de kolonisatie kritisch onder de loep genomen. Ze pleiten voor een andere aanpak die stoelt op de aanvaarding van de Afrikaan als mens met inachtneming van zijn culturele achtergrond en identiteit. Dit houdt niet in dat alle eurocentrische trekken verdwijnen maar wel dat een aantal schrijvers tot Afrika probeert door te dringen. Toch blijft het beschavingsideaal gehandhaafd omdat men nog steeds gelooft in de superioriteit van Europa. Dit manifesteert zich dikwijls in een uitgesproken paternalistische houding tegenover de Afrikaan.

Uiteraard hangen ook de missionarissen het evolutionistisch wereldbeeld aan. Zelfs bij Bergeyck is deze houding impliciet aanwezig in de opvatting dat de angst voor de voorouderlijke geesten en een pessimistisch fatalisme de Afrikaanse maatschappij in een verstikkende greep houden. De bekering tot het christendom is de grootste beschavingssprong die de Afrikaan kan maken. Het katholieke geloof opent de deur tot de westerse wereld.

3. De mythe ontmaskerd

Naast de kritiek van de beschavingsidealisten op de kolonisatie is er gedurende het hele koloniale tijdvak ook een uitgesproken anti-kolonialistische strekking in het Kongo-proza aanwezig. Reeds in de satirische verslagen over de Gemeenteraad van Nevele van Cyriel Buysse, in vlugschriftvorm gedrukt en verspreid, worden de zittingen van 9 april 1885 en van juni 1886 gewijd aan Kongo. In de eerste zitting wil de gemeenteraad een boodschap van gelukwensen aan Leopold II sturen ter gelegenheid van zijn benoeming als "... koning van de nieuw gemaak afrikaansch land: de Congo" (Buysse 1974b: 987). De gemeenteraad doet dat niet als een blijk van ondersteuning, want Kongo betekent in hun ogen niets, maar om de koning goedgunstig te stemmen en zo voor de partij voordeel te halen:

Mulle: ... Onder ons gezeg, ons partij ga daar tracht nut uit te trek om daar al de geus schoolmeesters naar toe te zend; de schijnt dat de eenigste middel is om de hier kwijt te geraak.

Schelppe: Dat da kost waar zijn; en ze daar naartoe zenden onder voorwendsel van 't volk ginter te gaan beschaven.

Buysse 1974b: 988

Het beschavingsargument wordt vanaf het begin van de kolonisatie door de politici reeds als drogreden gebruikt om het najagen van eigenbelang te verdoezelen.

Ook op de tweede zitting is het partijbelang doorslaggevend. De katholieken hebben de verkiezingen gewonnen maar nu moeten ze dringend de partijkas spijzen. Het stichten van een kolonie in Kongo lijkt het ideale middel om zich van de liberale tegenstrever te ontdoen en het kastekort aan te zuiveren. De katholieken moeten wel het goede voorbeeld geven en zelf eerst naar de kolonie trekken. De gemeenteraadsleden laten zich niet pramen en nemen het initiatief om eigenhandig in Kongo de kolonie "Nieuw-Ossenland" te stichten. De hele vergadering wordt in beslag genomen door het opstellen van een lijst van deelnemers aan de Kongo-expeditie. De redenen voor de kolonisatie en de discussie in de gemeenteraad hebben een volstrekt absurd karakter. Buysse lijkt daarmee aan te geven dat het bekrompen België eerst zichzelf zou moeten ontwikkelen voordat het koloniale ambities kan koesteren.

In *De zwarte kost*, een novelle uit 1898, werkt Cyriel Buysse dezelfde problematiek verder uit. De hoofdfiguur, Fortuné Massijn, kan zich in Akspoel niet waarmaken. Nadat het bezoek van twee zwarten aan zijn dorp op een totale mislukking is uitgelopen, raakt hij na het lezen van een aantal reisverhalen zo in de ban van Kongo dat hij besluit ernaartoe te trekken.

Meteen verwerft hij aanzienlijk prestige in zijn gemeenschap. Zelfs de notabelen, die eerst ernstige kritiek hadden op het koloniale beleid van Leopold II, betuigen Massijn nu alle eer. Als Massijn vertrekt, komt hij spoedig tot het besef dat het beschavingswerk dat hij dacht te kunnen verrichten een begoocheling is. De westerse beschaving blijkt slechts een laagje vernis te zijn.

Uiteindelijk verliest Massijn zijn normbesef en gaat hij aan "de zwarte kost", het samenleven met een zwarte vrouw, ten onder. Alles wat er ten slotte van zijn koloniaal avontuur overblijft, zijn enkele trofeeën in de huizen van de notabelen van Akspoele waaraan nauwelijks aandacht geschonken wordt; een magere oogst voor al de moeite. Het leven in de dorpsgemeenschap gaat gewoon verder alsof er niets gebeurd is.

Niet alleen Massijn maar alle blanken komen er bekaaid af: de enen door hun lichtgelovigheid, kortzichtigheid, onkunde, bekrompenheid en hypocrisie, de anderen door hun naïviteit en grootheidswaan. De westerse beschaving is haar naam niet waardig. De blanken zijn de echte wilden; zij hebben Kongo niets anders dan ellende te bieden. De enigen die nog een zekere waardigheid behouden zijn de zwarten, zodat de rollen in feite omgekeerd worden.

Treffend is dat de twee zwarten die in België studeren zich na hun terugkeer naar Afrika totaal afkeren van de westerse beschaving en in hun oude gewoonten vervallen. Er is een totaal onbegrip tussen de twee culturen waarbij vooral de westerse superioriteitswaan contact bij voorbaat onmogelijk maakt.

In Buysse's novelle wordt de koloniale propaganda die inspeelt op de exotische aantrekkingskracht van Kongo, het avontuur en het beschavingsideaal scherp op de korrel genomen. Ook de motieven van de kolonisten worden ontmaskerd: zij worden gedreven door persoonlijke eerbij en niet door menslievendheid. Voor de kolonisatie van Kongo goed en wel begonnen is, wordt het failliet ervan door Buysse reeds aangegeven.

Buysse publiceert zijn novelle in 1898. In datzelfde jaar trekt Henri van Booven in dienst van een Nederlandse handelsmaatschappij naar Kongo. In zijn roman *Tropenwee* (1904), getuigt hij van de verschrikkingen die de blanken in Afrika te wachten staan.

Tropenwee beschrijft de reis van een zekere Jules naar Kongo. Naarmate hij de tropen nadert en de hitte toeneemt, groeit zijn onbehagen. Eenmaal in Kongo aangeland, stuurt zijn chef hem, tegen de afspraken in, onmiddellijk naar het binnenland. Onderweg wordt hij echter zo door malaria en dysenterie aangetast dat hij gedwongen is om onverwijd naar Nederland terug te keren. Het middendeel wordt in beslag genomen door de koortsdromen van de hoofdfiguur. Slechts naarmate Jules dichterbij het Noorden komt, voelt hij zich herleven. Kongo heeft hem alleen maar kommer en kwel gebracht. Bij zijn vertrek uit Kongo suggereert de hoofdfiguur een overeenkomst met Multatuli: "Dat gaf hem een laatste gedachte aan het land en wat hij er geleden had" (Van Booven s.d.: 222).

Tropenwee is de beschrijving van een helletocht. De schrijver munt uit in de evocatie van Jules' kwellende ervaring van zijn Kongoreis. Jules ervaart Afrika als een bedreiging. In tegenstelling tot Nederland maken de natuur, de hitte, de insecten en de stormen het leven er ondraaglijk. Het feit dat hij voortdurend op reis is, geeft aan het gevoel van vervreemding een concrete gestalte. Hij zet trouwens haast nooit voet aan wal en als hij dat doet, verdwaalt hij. Hoofdstuk III draagt trouwens de titel "Verdwalen". De

blanke heeft in de tropen bijna geen kans om te overleven. Tekenend is dat Jules, zodra hij in Afrika aanlandt, "de witte" genoemd wordt. Het gebruik van deze typering suggereert de totale onaangepastheid van de blanke aan Afrika. En dit in tegenstelling tot de zwarten die als brokken energie van de brandende zon en de kwellende natuur geen last schijnen te hebben. De tropen eisen van de blanken een ongemeen zware tol:

Hij voelde zich thans diep verslagen, wanneer hij er aan dacht, hoe al zijn geestkracht, durf en ondernemingszin door zware, noodlottige krankten met één ruwe stoot volkomen vernietigd waren, dat hij na lange weken van bijna onafgebroken ziek-zijn, als een hopeloos wrak terug moest naar het Noorden. Zoo scheen dan niemand binnen dit land te kunnen gaan, deze ontzaglijke wonderen van de tropen te zien, zonder er een offer te brengen.

Van Booven s.d.: 207

Het is opmerkelijk dat op geen enkele manier de aanwezigheid van de blanke in Afrika gewettigd wordt. Van een beschavingsopdracht is nergens sprake. Alleen mercantiele belangen lijken de aanwezigheid van de blanke in Afrika te inspireren. Over de Nederlandse handelsmaatschappij waarbij Jules in dienst is, wordt geen goed woord gerept:

Het was alles bedriegerij, alles leugen en bedrog. Was er iets aan te doen geweest? Opspelen, standjes maken bij den hoofd-inspecteur? Dat gaf niets. Dat kon alleen kans geven op weinig promotie. Hard werken maar en plicht doen, plicht-dier, plichtschoft zijn en mee bedriegen ten bate van de vennootschap en ten eigen bate. Op die manier ging alle moois weg. De natuur werd er zelfs dor van, hinderlijk alleen nog maar, meer dan hinderlijk. En de zwarten, dat was het zwarte vee waartegen je hard moest zijn, stug, wreed; die moest je onder den duim houden, zorgen, dat ze je niet bestalen. Met goede woorden? O! Neen! Met beestachtige hardheid en met veel ransel. Ja, zeker, beul moest je ten slotte ook nog worden, je medemenschen ten-bloede slaan met gedroogde nijlpaardenhuid, van die harde, lange, vuil-gele stokken waarmee je een slag geven kon, die heele spierbundels stuk rukte De aandeelen stonden ver boven pari, en boven pari zouden ze blijven. Je had je verkocht, dus plicht-dier, plicht-schurk! Plicht-beul! En alle winsten voor de Vennootschap!

Van Booven s.d.: 118-119

Met het oog op het maken van zoveel mogelijk winst worden zowel blanken als zwarten onmenselijk behandeld en uitgebuit.

De enkele blanken die erin slagen in Kongo te overleven zijn slechts op winstbejag uit. Ze verliezen al vlug elk laagje beschaving: "nergens een zweem van beschavingsgebruiken" (Van Booven s.d.: 161). Het gebruik van het dialect is trouwens, zoals bij Buysse, een aanduiding van dit ontaardingsproces. De blanken in Afrika verdierlijken en behandelen de anderen als dieren: "Een schandaal van je huis om je hier als een beest te laten liggen" (Van Booven s.d.: 150).

Tropenwee is een aanklacht tegen de verdoezeling van de ellende, de

ziekten, de hebzucht, de onmenselijkheid en vooral van de dodelijke slachtoffers die de ontginning van de tropen met zich brengt. Het motto "Cinq jeunes Hollandais arrivés à Kinchassa au moment de mon départ de Brazzaville, étaient morts à mon arrivée" (Vijf jonge Nederlanders die te Kinshasa aankwamen bij mijn vertrek uit Brazzaville, waren dood bij mijn terugkeer), overgenomen uit het boek van C. Castellani *Vers le Nil français avec la mission Marchand*, laat aan duidelijkheid niets te wensen over. In al zijn scherpte wordt hetzelfde sentiment verwoord op de terugreis in de ontmoeting met het naar Kongo varende passagierschip Léopoldville:

Hoevele malen zou de boot die daar voorbij ging de reis nog maken? Hoevele honderden zou ze meenemen uit het Noorden en hoeveel twintigtallen zou ze terugbrengen? Hoeveel van de mensen die hij kon hooren juichen, kon zien zwaaien met zakdoeken en petten, groetend de passagiers van de Bruxellesville, zouden er terug gaan?

Van Booven s.d.: 277-8

Vandaar ook dat de terugkerende boot in de Antwerpse haven een weinig feestelijke ontvangst te beurt valt.

Van Boovens uiterst negatieve visie op de aanwezigheid van de blanke in Afrika houdt echter niet in dat hij de Afrikaan ophemelt. De Afrikanen figureren als deel van het Afrikaanse decor en zijn voor de hoofdpersoon even ontoegankelijk als het land. Jules laat zich soms erg negatief over hen uit. De boy Mendelle wordt beschreven als "een diefachtig, klein, vet negertje" (Van Booven s.d.: 178) die bovendien erg lui is. Ook de opmerking van de scheepssteward om de koffers te sluiten en op de zakken te passen wordt zonder kommentaar weergegeven. De kledij van de zwarten doet erg potsierlijk aan:

In de bootjes zaten negerkooplui, sommigen naakt, maar de meesten kluchtig, of bespottelijk gekleed in vuil-witte broeken en gescheurde, kleurig gestreepte jasjes.

Van Booven s.d.: 263

Toch zijn het de zwarten die doorgaans erg gediensig zijn en met plichtsbef en zonder morren de hen opgedragen taken uitvoeren, iets wat van de blanken, op een enkele uitzondering na, niet kan gezegd worden.

Zoals bij Buysse figureren in *Tropenwee* de zwarten slechts in de marge van het verhaal. Hoewel zij, parallel met Buysse, in een iets positiever licht geplaatst worden, vormen zij geen tegengewicht tot de verdorvenheid van de blanke. Van Booven houdt de Afrikaan en de Afrikaanse samenleving in geen geval als een ideaalbeeld voor. Hij beoordeelt de blanke aanwezigheid in Afrika vanuit westers perspectief. Omwille van de onaangepastheid van de blanke aan Afrika wijst Van Booven elke vorm van aanwezigheid in Afrika resoluut af. Europa heeft Afrika niets anders te bieden dan schraapzucht, Afrika Europa niets meer dan ziekte en dood. Deze ontnuchterende vaststelling laat voor koloniaal triomfalisme hoegenaamd geen ruimte en haalt het alibi voor de koloniale inmenging in Afrika volledig

onderuit.

Tropenwee is een hallucinant werk dat van de mythe van een aards paradijs en van de bevruchtende aanwezigheid van de blanke in Afrika niets overeind laat. Het boek kent een groot succes en wordt herhaaldelijk herdrukt. Dat van de roman overtuigingskracht en geloofwaardigheid uitgaan, bevestigen volgens Verthé en Henry:

... wel de tientallen, misschien wel honderden jonge krachten die toen wellicht van een koloniale loopbaan droomden en nadien huiverend de idee hebben laten varen, na *Tropenwee* te hebben gelezen.

Verthé en Henry 1961: 38

René Poortmans neemt in de jaren dertig de anti-kolonialistische draad weer op. Zijn *Moeder ik sterf* is een ongemeen scherpe aanval op de uitzuiging van de zwarten vooral onder impuls van de mijnmaatschappijen. Fred Monsen is met beschavingsidealen naar de kolonie vertrokken maar wordt langzamerhand vastgezogen in het koloniale web. Hij takelt volledig af hoewel hij nog enig meegevoel met de zwarten behoudt en zich bewust blijft van het hypocriete karakter van de kolonisatie. Juist om dit greintje medelijden wordt hij als een negersympathisant afgeschilderd: "Jij bent ook zoo'n negrophiel!" (Poortmans s.d.: 180) klinkt het uit de mond van een collega. Deze opmerking komt in het licht van Monsens optreden tegenover de zwarten wel als bijzonder ironisch over.

Het optreden van de blanken is niet anders dan onmenselijk. De tropen lijken de blanken in zo'n mate aan te tasten dat ze er hun moraliteitsgevoel bij verliezen. "De Congo is een dier. Het vreet alle krachten aan." (Poortmans s.d.: 224) en "Allen gaan we onder." (Poortmans s.d.: 202) klinkt het als een refrein door de tekst heen. Tekenend wordt dit proces weergegeven in de veranderende houding van Elsie, een oude vriendin waarmee Monsen in Kongo huwt. Na eerst met afschuw gereageerd te hebben op de bestraffingen van de zwarten: "Zijn jullie dan allemaal beulen geworden?" (Poortmans s.d.: 141) vindt zij de lijfstraffen al gauw de gewoonste zaak ter wereld en wijst zij Monsen zelfs terecht: "Jij zult nooit 'n first class koloniaal worden, jongen! ... Je had 'em direct met de zweep af moeten laten tuigen; dat was voor zijn opvoeding beter geweest" (Poortmans s.d.: 144).

De koloniaal lijkt zijn onvrede alleen op de Afrikaan te kunnen koelen. De zwarten worden als vee behandeld. De mijnbouwmaatschappijen eisen steeds meer arbeidskrachten met de ontvolking van het platteland als onvermijdelijk gevolg. Niemand stoort zich daaraan. Integendeel, de administratie steekt al te graag een helpende hand toe. De officiële verantwoording is trouwens dat de arbeidsethiek aan de zwarte moet bijgebracht worden. In een brief waarin bijkomende arbeidskrachten opgeëist worden, motiveert de resident zijn verzoek als volgt:

Arbeid is een zegen voor een volk. Dat moet u, met uw ideeën van beschaving, zeker inzien. Hoe meer inlanders we aan 't immoreele, luierende leven onttrekken, hoe hoger hun levenspeil zal stijgen.

Poortmans s.d.: 181

Tegen de misstanden reageren noch Monsen noch de andere kolonialen. Zich verzetten zou niets opleveren en alleen maar leiden tot reprimandes en ontslag. Er rest Monsen niets anders dan mee te werken. Deze houding ontmaskert finaal de mythe van de beschavende kolonisatie in Afrika.

De zwarten staan machteloos tegenover de blanke overmacht; zij kunnen zich slechts in lijdzaamheid hullen. De woorden van de titel "Moeder ik sterf" worden door een zwarte uitgesproken en vertolken het lot van Kongo. Hoewel enkele Afrikanen hun waardigheid behouden, worden ze niet als edele barbaren voorgesteld. Ze treden onderling even harteloos en wreedaardig als de blanken op. Zo wordt een jeugdig meisje door haar vader verkocht voor "een flesch jenever" (Poortmans s.d.: 145) en stelen de zwarten op transport naar de mijnen nog elkaars bezittingen.

In deze zowel voor blanken en zwarten uiterst negatieve benadering klinken luide echo's van Buysse door. Voor de mens lijkt het er slechts op aan te komen om macht te verwerven en vanuit zijn machtspositie zijn medemens zonder de minste scrupules uit te buiten. Van het beschavingsideaal wordt niets heel gelaten. De hypocrisie, ook in de manier waarop in de officiële stukken de waarheid geweld wordt aangedaan, en de meedogenloze uitbuiting, gekoppeld aan het lijden van de zwarte bevolking, worden krachtig veroordeeld. Van de mens is niets goeds te verwachten. Het boek geeft daardoor gestalte aan een grenzeloos pessimisme:

Men zwerft van Europa naar een post; en van den dooden post in de hitte naar het doode, steenen Europa. Verloren aan beide kanten.

Poortmans s.d.: 224

Hoewel "... dezelfde stof die Multatuli groot maakte" (Verthé en Henry 1961: 77) erin verwerkt is, bezit de roman niet de evocatieve kracht om een literair meesterwerk te zijn. Bovendien wordt de hoofdfiguur niet consequent genoeg uitgebeeld zodat hij geloofwaardigheid mist. Toch verdient juist om het waarheidsgehalte erin *Moeder ik sterf* de aandacht van het lezerspubliek, schrijft E. Boelaert in een recensie:

Het is een aanklacht, waarin de diepmenschelijke verontwaardiging ontbreekt van Max Havelaar ... maar het is toch een aanklacht, waarin te veel waarheid steekt, om ze ongemerkt voorbij te laten gaan. Haast elke koloniaal, die een ongetrukeerd dagboek zou durven schrijven, zou ergere tafereelen geven dan zelfs de laatste bladzijden van Poortmans aangeven.

Boelaert 1938: 29

In 1959 verschijnt *De nikkers* van Piet van Aken. Deze roman heeft de districts-administrateur Meersman als hoofdpersoon. In de ik-persoon doet hij verslag van een zwarte stakingsactie. Het gebeuren rondom de staking is echter belangrijker dan de staking zelf. Daardoor krijgt de staking een bijna incidenteel karakter. De blanken bekommeren zich niet om de zwarten, maar zijn des te meer begaan met het beschermen van hun privileges en het

handhaven van hun positie. Deze focusverschuiving van het centrale verhaalgegeven naar het perifere gebeuren lijkt een illustratie van het koloniale beleid zelf: ook dat maakt het lot van de Afrikaan volledig ondergeschikt aan het blanke eigenbelang.

De vetes en afrekeningen onder de blanken en meer bepaald tussen gouverneur Clausen en Meersman komen op de voorgrond te staan. Hun geschil is te wijten aan het feit dat tien jaar tevoren Clausen het liefje van Meersman afgesnoept heeft. Clausen is een carrièremaker die over lijken loopt om hoger op te klimmen. Als hij vermoedt dat zijn vrouw nog contact met Meersman heeft, zoekt hij diens ondergang. Van die tweestrijd zijn de zwarten het slachtoffer. De staking wordt bloedig neergeslagen waarna Clausen en zijn vrouw in een represaille-aanval gedood worden. Voor Meersman gaat het leven gewoon verder: "Het was een dag als alle andere" (Van Aken 1959: 143).

Meersman laat zich kennen als een cynicus, die ongenadig de zwakheden van zowel blank als zwart blootlegt. Terwijl hij echter het machtsvertoon van de gezagsdragers als arrivisme doorprijkt, misbruikt hij zijn eigen positie als platform voor persoonlijke wraakneming. In toespraken manipuleert hij de zwarten zodat ze Clausen vermoorden. Bovendien stuurt hij Cathérine, een kleurlinge waarop hij verliefd is maar die op zijn avances niet wil ingaan, voor zes maanden naar een strafkamp. Alle blanken maken zich trouwens schuldig aan machtsmisbruik. De mijnmaatschappij heeft geen oor naar de looneisen van de zwarten en de missie stuurt ongewenste elementen zonder vorm van proces naar strafkampen. Het zijn vormen van onderdrukking die Meersman als totaal oneffectief en zelfs als tegenproductief beoordeelt maar waaraan hij als ambtenaar uit zelfbehoud moet meewerken. Een hemelbestormer als Max Havelaar is hij niet, daarvoor is hijzelf te gecompromitteerd. Over de zwarten laat hij zich bovendien erg laatdunkend uit.

De nikkers stelt de koloniale situatie als een vorm van machtsmisbruik voor waarbij de sterkere zonder mededogen de zwakkere onderdrukt. Het feit dat het verhaal zich in de Tweede Wereldoorlog afspeelt, versterkt ongetwijfeld nog dit effect. De oorlog is trouwens de reden waarom de kosten in Kongo stijgen en de zwarten het steeds moeilijker krijgen, wat hen verplicht tot stakingsactie over te gaan. De blanke is de verkrachter van Afrika. Hij is een machtswellusteling met alleen zijn eigenbelang als drijfveer.

De zwarten worden uitsluitend door de ogen van Meersman benaderd. Ze worden door hem geenszins veredeld. Meersman heeft geen respect voor hen. Zij zijn de slachtoffers van de koloniale situatie. Ondanks het feit dat het boek eindigt met de bevestiging van de status-quo, is er niettemin de suggestie dat de huidige toestand niet zal blijven voortduren. De zwarten zijn in staking gegaan om loonsverhoging en zijn verantwoordelijk voor de dood van Clausen. De passiviteit van de Afrikaan is niet te wijten aan onderdanigheid maar aan machteloosheid en verachting. De scène waarin Cathérine op Meersman spuwt omdat zij hem beschouwt als de vertegenwoordiger van het blanke machtsapparaat, symboliseert deze onderhuidse spanning die tot een uitbarsting moet leiden.

Uit *De nikkers* spreekt dezelfde pessimistische visie op de mens als uit *De zwarte kost* van Cyriel Buysse en *Moeder ik sterf* van René Poortmans. Het beeld dat Buysse, Poortmans en Van Aken van de mens schetsen is erg negatief. De mens wordt gedreven door weinig eerbare motieven zodat deze romans een illustratie zijn van het homo homini lupus motief.

In de werken die de legitimiteit van de kolonisatie volledig ondermijnen valt de klemtoon niet op kolonisatiemethoden of op culturele verschillen zoals bij de beschavingsidealistten maar op de mens zelf. De Europese kolonisatie van Afrika wordt niet afgewezen omdat de zwarte een edeler mens zou zijn of uit waardering voor de zwarte culturen maar omdat de blanke aan Afrika niets te bieden heeft. Het zijn dan ook slechts blanken die in deze werken centraal staan. Zij worden niet gestuwd door idealisme maar door hebzucht en eigenbelang. Van de beschavingsopdracht komt niets terecht of is hoegenaamd geen sprake. Hierdoor verliest de kolonisatie elke morele verantwoording en ethische grondslag. In deze werken illustreert het kolonialisme de verdorvenheid van de mens. Ze hebben bijgevolg niet zozeer een sociaal-culturele en morele maar eerder een existentiële dimensie. Culturen verschillen slechts aan de oppervlakte. Als de bovenlaag afgeschild is, komt hetzelfde kwaadaardige wezen te voorschijn.

4. Tot slot

In de Nederlandstalige Kongo-literatuur is er een sterke stroming die het kolonisatieproces kritisch belicht. Naast de schrijvers die uit beschavingsidealistische overwegingen van binnenuit kritiek leveren op de gebruikte kolonisatiemethoden, wordt in een aantal romans de kolonisatiemythe totaal ontkracht door de boosaardigheid van het kolonialisme uit te beelden. De machteloosheid van de hoofdfiguren, die een uitdrukkelijke bevestiging van de status-quo inhoudt, is dan ook bijzonder illustratief. Niets verandert er ten goede. Integendeel, de hoofdfiguren verliezen alle illusies en idealen, als ze die tenminste al hadden. Zij zijn als alle anderen. Bij Buysse, Poortmans en Van Aken heeft de kolonisatie een voorbeeldfunctie. Wat er in Kongo gebeurt, toont aan dat de mens uitermate wreedaardig is. Deze romans doorbreken daardoor het kolonialistische raamwerk om een beeld op te hangen van de "condition humaine".

Op onrecht kan, zoals Multatuli doet, met heftige verontwaardiging gereageerd worden. Kan aan de vaststelling dat de mens door en door verrot is iets anders gedaan worden dan om ze te verwoorden? Slechts het feit dat de schrijver er niet het zwijgen toe doet, zou als het enige, maar uiterst zwakke, hoopvolle signaal kunnen geïnterpreteerd worden. Schrijven is voor de anti-kolonialistische auteur een gebaar als het spuwen van Cathérine uit *De nikkers*: een uitdrukking van volstrekte onmacht en totale verachting maar die er geen enkele twijfel over laat bestaan hoe de betrokkene zich voelt.

Het kritisch Nederlandstalig Kongo-proza dat in de koloniale periode geschreven werd heeft geen Multatuli of *Max Havelaar* opgeleverd en geen

waarneembare impact op het Belgische koloniale beleid gehad. Omwille van de tegenstem die ze laat horen en de literaire kwaliteit ervan verdient dit proza beslist meer aandacht dan het tot nu toe gekregen heeft.

Limburgs Universitair Centrum

Bibliografie

Bittremieux, L. 1914. *Mayombsche penneschetsen*. Brugge: Sint-Michiel.

Boelaert, E. 1938. R. Poortmans Moeder ik sterf. *Boekengids*, 16(1): 29.

Buyse, C. 1974a. *Verzameld werk deel 4*. Samengesteld en ingeleid door A. van Elslander en A.M. Musschoot. Brussel: Manteau.

Buyse, C. 1974b. *Verzameld werk deel 7*. Samengesteld en ingeleid door A. van Elslander en A.M. Musschoot. Brussel: Manteau.

Claeys, Herman J. 1966. Een mens van slechte wil. *De groene Amsterdammer*, 29 januari 1966.

De Cleene, N. 1930. Het ontstaan van het zwarte proletariaat. *Katholieke Vlaamsche Hogeschooluitbreiding*, 29(5). Brussel: Standaard-Boekhandel.

De Lentdecker, L. 1955. *Wâpi Kongo?* Antwerpen: Uitgeverij Sheed & Ward.

De Sterck, M. 1985. Kongoromans met stevig stigma. *Kerk en leven* (8) 21 februari: 14.

Jonckheere, K. s.d. *Kongo zonder buks of boy*. Amsterdam: Meulenhoff.

Kerels, L. 1947. Tropenleven. *Band 6*: 421-7.

Luwel, M. 1952. *De Limburgers in Kongo*. Hasselt: K.M. De Koloniale Dagen van Limburg.

Maes, A. 1879. *Reis naar Midden-Afrika*. Leuven: Peeters-Ruelens.

Poortmans, R. s.d. *Moeder ik sterf*. Antwerpen: Belgische Uitgeversmaatschappij.

Van Aken, P. 1959. *De nikkers*. Antwerpen: Ontwikkeling.

Van Booven, H. s.d. *Tropenwee*. Amsterdam: Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur.

Vermeulen, J. 1988. *De Centraalafrikaanse woordkunst en de Nederlandse Afrika-literatuur*. Gent: Rijksuniversiteit Africana Gandensia 5.

Verthé, A. en B. Henry. 1961. *Geschiedenis van de Vlaams-Afrikaanse letterkunde*. Leuven: Davidsfonds.

Walschap, A. 1952. Het letterkundig werk van Alfons Walschap. Ingeleid door V. Celen. Antwerpen: De Sikkel.

Walschap, G. 1965. Opdat de blanke ontwake. Nieuw Vlaams Tijdschrift 18 (11): 907-8.

Walschap, G. 1980. Oproer in Kongo. Antwerpen: Beckers.

Elektroniese weergawes van T.N&A	Kontaknommers	Algemeen	Riglyne vir outeurs	Bo
-------------------------------------	---------------	----------	------------------------	----

Tydskrif vir Nederlands & Afrikaans 3de Jaargang, Nommer 2. Desember 1996

Een illustratie uit een gothic novel.

Keer terug na [artikel](#)

Siegfried Huigen | Ad Biewenga | Carli Coetzee | Ingrid Glorie | Jean Kommers | Luc Renders | Louise Viljoen

Koloniale etnografie en antropologie

- Jean Kommers -

Abstract

Recent developments in anthropology have resulted in a stronger historical sense and in an approach which considers ethnography from a literary point of view. However, until now this change in attitude has hardly affected the daily routine of most anthropologists who make use of historical sources, for instance for regional research. The practice of lifting out "data" in an indiscriminate way from a variety of sources, and anachronistically focusing on reliability and validity, is still the rule rather than the exception. In this contribution concerning theoretical problems concerning the study of colonial literature, ethnography is considered as a literary genre. Until recently, texts have been compared mainly on the level of content. This resulted in rather unfruitful debates about the relationship between anthropology and colonial administration. In this article I compare two literary forms in colonial ethnography to trace some generic conventions in an effort to demonstrate the scientific as well as the social relevance of the literary approach, which may also contribute to the study of intercultural relationships between different forms of expressing ethnographic knowledge.

I think I would rather cross the African continent again than undertake to write another book.

It is far easier to travel than to write about it.

Livingstone, 1858: 8

1. Inleiding

Hoewel de relatie tussen etnografiebeoefening in de koloniale tijd (1) en de ontwikkeling van de antropologie al vele jaren onderwerp van discussie is, is ze eerst recent object van nauwgezet historisch onderzoek geworden. Die omslag is te danken aan veranderingen die zich vooral gedurende de laatste twee decennia in de antropologie hebben voorgedaan. De belangrijkste daarvan zijn: een nauwere vervlechting van antropologie en geschiedbeoefening en een groeiende aandacht voor de literaire dimensies van de etnografie. Die eerste ontwikkeling resulteerde met name in andere opvattingen over de geschiedenis van het vak, die voorheen vooral in termen van "wetenschapskroniek" bedreven werd. De aandacht ging dan met name uit naar de ontwikkelingen in de intellectuele centra en de betekenis van "grote wetenschappers". Door de historische belangstelling werd de studie van de discipline professioneler. Via aandacht voor de maatschappelijke condities waarbinnen de wetenschap zich ontwikkelde,

kreeg men oog voor de betekenis van regionale onderzoekstradities (vgl. echter Driessen 1996).

De belangstelling voor de literaire dimensies van de etnografie werd geïnspireerd door de filosofie en literatuurwetenschap. Vóór de jaren tachtig werd etnografie vooral gezien als een representatie van andere culturen: een etnografische tekst verving de beschreven cultuur als het ware. Men spreekt in zo'n geval wel van "realistische etnografie". Zo noemde Evans-Pritchard zijn boek óver de Nilotische Nuer *The Nuer* (1940), alsof het boek en het volk identiek waren. Het inzicht dat de tekst niet de beschrevenen representeerde, maar een literaire constructie was, heeft grote invloed gehad op de recente ("postmoderne") opvattingen over etnografische geschriften. Men is de term "literatuur" gaan bezigen, omdat de etnografische tekst als "fictio" gezien werd: als "gemaakt" door de schrijver, al dan niet in wisselwerking met de mensen die onderwerp van onderzoek waren (Geertz 1973: 15). De erkenning dat etnografie elementen van "fictie" in zich draagt, houdt niet in dat de wetenschappelijke beschrijving van andere culturen wordt beschouwd als slechts bedenksel, maar ze maakt duidelijk dat de representatie-idee die aan de realistische etnografie ten grondslag lag, op belangrijke illusies berustte. Eén van de illusies was dat de wetenschapstaal "neutraal" zou zijn, als het ware onbemiddeld de "werkelijkheid" kon presenteren. Aandacht voor de literaire dimensie van etnografie heeft duidelijk gemaakt dat de taal waarin een etnografie is geschreven (de stijl, retoriek) in hoge mate bijdraagt aan de realistische illusie die door een tekst gewekt wordt.

Ook maakte de aandacht voor literaire dimensies vergelijking met andere genres van literatuur, zoals de reisliteratuur, mogelijk.

In de jaren zeventig hield belangstelling voor etnografie als voortzetting van een lange traditie van reisliteratuur wel verband met het relativeren van de bijzondere status die in vroegere wetenschapsgeschiedenissen aan de discipline werd toegekend en waardoor ze na de dekolonisatie tot mikpunt werd van tal van maatschappijkritici. Zo kunnen studies die in de jaren zeventig aan vormaspecten van de etnografie gewijd waren beschouwd worden als een reactie vanuit historische hoek op de toenmalige "anti-kolonialisme kritiek". Tegenover deze ideologisch geïnspireerde kritiek stelden onderzoekers analyses van de relatie tussen etnografie en reisliteratuur, en van de betekenis van lokale onderzoekstradities. Inderdaad vertoonde de genoemde kritische richting nogal wat gebreken. Door onvoldoende bekendheid met de koloniale geschiedenis werd met name de betekenis van de antropologie voor de ontwikkeling van het koloniaal bestuur sterk overschat en vond een soort "epische concentratie" plaats in enkele dominante figuren die soms niet eens antropologen waren. Zo werd in beschouwingen over de Nederlandse koloniale geschiedenis de oriëntalist C. Snouck Hurgronje getypeerd als een "oorlogsantropoloog" omdat hij aan het eind van de 19e eeuw via veldonderzoek in Atjeh (Noord Sumatra) de Nederlandse overheid informatie kon verschaffen die voor het verloop van de beruchte Atjeh-oorlog van belang was. In reactie op dit soort discussies, die historisch niet of onvoldoende verantwoord waren, gingen antropologen na de jaren zeventig zich in toenemende mate richten op studie van uiteenlopende koloniale contexten en condities. Het recente

themanummer van *History and Anthropology* over koloniale etnografieën (Pels & Salemink 1994) is daarvan een goed voorbeeld. Een acuut besef van de gevolgen van dekolonisatie en van de betekenis van etnografie voor processen als "herinventie van traditie", "globalisering", of internationalisering van wetenschappelijke vertogen, leidde tot tal van detailstudies betreffende de "politics of ethnographic reading and writing" (Driessen 1993).

Al deze ontwikkelingen resulteerden in een sterke toename en profilering van theorievorming met betrekking tot etnografie. De literatuur daarover is inmiddels dermate omvangrijk en de diversiteit aan deelstudies is zo groot dat verantwoorde verwijzing hier niet mogelijk is. Om een indruk te geven verwijs ik slechts naar recente afleveringen van *History and Anthropology* en van *Current Anthropology*. (2)

2. Antropologie en koloniale representaties van de ander

De belangrijkste bijdrage van de postmoderne reflectie op antropologie is waarschijnlijk dat ze de aandacht heeft gericht op de transformatie van ervaring tot tekst die via vaak moeizame arbeid "achter het bureau" tot stand komt. In reacties op de "literary turn" welke uit die reflectie resulteerde, is er terecht op gewezen dat ook vroegere antropologen zich van tekstuele problemen bewust waren en met literaire vormen experimenteerden (Jacobson 1991). Altijd al zijn literaire kwaliteiten in de etnografie van grote betekenis geweest. Dat is ook niet verwonderlijk in een discipline waarin heel wat beoefenaren Livingstone zouden kunnen parafraseren: "het is veel gemakkelijker om veldwerk te doen dan erover te schrijven". Wat het recente onderzoek echter van vroegere beschouwingen onderscheidt is dat etnografie veel konsekwenter als *literatuur* wordt onderzocht, waarbij met name aandacht wordt geschonken aan politieke dimensies.

In deze bijdrage wil ik ingaan op een facet van de geschetste discussie: de verhouding tussen koloniale etnografie en antropologie. Het accent zal liggen op reflecties die naar ik hoop een bijdrage leveren aan de theorievorming, eerder dan dat mij een specifiek inhoudelijk doel - zoals de analyse van bepaald etnografisch materiaal - voor ogen staat.

Antropologen vleien zich graag met het idee dat ze zich niet alleen fundamenteel onderscheiden van sociale wetenschappers die de grenzen van hun eigen cultuur niet overschrijden, maar ook van onderzoekers uit andere disciplines die zich beroepshalve wél met andere culturen bezighouden (medici, psychologen, ontwikkelingswetenschappers). Hoewel eigenwaan aan die notie niet altijd vreemd is, zijn er wel degelijk belangrijke verschillen, waardoor het onderzoek van de relatie tussen koloniale etnografie en antropologie gecompliceerd wordt. Dit moge blijken uit studies over etnografische kennis en koloniaal bestuur of over antropologie en reisliteratuur. Zo wordt mijns inziens in het recente nummer van *History and Anthropology* het verschil tussen reiziger en antropoloog onderschat (Stagl & Pinney 1996: 121-2). De redacteurs van die uitgave beschouwen

antropologen als een "species of traveller", die zich slechts gradueel onderscheidt van andere typen reizigers. In zijn klassiek geworden *Tristes Tropiques* laat Lévi-Strauss zich duidelijk uit over reizigers, waarvan hij zich nadrukkelijk distantieert (Lévi-Strauss 1955: 13-4). Afgezien van de notie dat veldwerk idealiter zo min mogelijk reizen impliceert, zijn er wezenlijke verschillen tussen de wijze van productie, distributie en verwerking van etnografische teksten en van bijvoorbeeld de huidige reisliteratuur. Wanneer men al etnografie en reisliteratuur wil vergelijken, dan kan dat het best met de 18e-eeuwse reisliteratuur, die als verslaggeving van "onderzoek" werd beschouwd en die als zodanig was ingebed in een specifieke referentiecultuur (3) (zo vertoont het betoog van Lévi-Strauss interessante overeenkomsten met de inleiding van Th. Shaw op zijn befaamde *Travels*, waarin hij toelicht waarom hij bijzonderheden over de reis uit het eigenlijke werk weglief (Shaw 1738)).

Antropologisch veldwerk verschilt in bepaalde opzichten fundamenteel van "reizen". Ik denk daarbij vooral aan drie dimensies waarmee achttiende-eeuwse reizigers en theoretici reeds worstelden. Allereerst is er de kwestie van het "arbitraire moment". Dat wil zeggen dat een reiziger in principe in de andere samenleving verblijft op een moment dat willekeurig is ten aanzien van de sociale processen die zich daar afspelen. Dan is er de notie van de auteur als "locus van wantrouwen": de bij naam bekende auteur van het reisverhaal kan niet, zoals de "geinstitutionaliseerde" schrijver-etnograaf (4) ontsnappen aan eventuele verdenkingen inzake onbetrouwbaarheid. En tot slot is er de moeilijke dimensie van de volledigheid: hoe kan de lezer het besef gegeven worden dat er geen relevante zaken aan de aandacht van de waarnemer ontsnapt zijn of in de tekst ontbreken (Borsboom & Kommers 1991: 21-3).

Wanneer veldwerk wordt opgevat als een "opgaan in de andere samenleving", dan lijkt er sprake van een oude traditie waarin antropologen slechts bij het ideaal van bepaalde reizigers aansluiten. De beroemde achttiende-eeuwse reiziger Carsten Niebuhr ging gedetailleerd in op de condities van dat ideaal. Ook Livingstone, met wie ik dit artikel opende, beschrijft die condities op een wijze die veel antropologen van nu zal aanspreken:

Here, in order to obtain an accurate knowledge of the language, I cut myself off from all European society for about six months, and gained by this ordeal an insight into the habits, ways of thinking, laws, and language of that section of the Bechuanas called Bakwains, which has proved of incalculable advantage in my intercourse with them ever since.

Livingstone 1858: 9

Toch resulteerde deze door individuele reizigers of onderzoekers telkens weer ontworpen werkwijze in een wezenlijk andere representatievorm dan die waartoe het veldwerk, dat als methodische grondslag van een discipline in de koloniale tijd werd geïnitieerd (Malinowski 1922), leidde. Waar het mij hier om gaat is dat veldwerk, als "context of discovery" gebonden aan een bepaalde discipline, vervlochten raakte met de specifieke *referentiecultuur* van die discipline en dat daardoor de etnografieën welke volgens die

methode tot stand kwamen, getekend werden door de genreconventies van die referentiecultuur. Dat bepaalde hun literaire dimensies. "Dilettanten" waren niet op de hoogte van de conventies en zondigden daar dus gemakkelijk tegen. Dat was anders in bijvoorbeeld de achttiende eeuw, toen er een belangrijke theorievorming bestond met betrekking tot reisliteratuur (zie Batten 1978, Stewart 1978). In de koloniale tijd was er geen expliciete reflectie op de conventies van de etnografie. Dat vaketnografen er onbewust wel gevoel voor hadden, blijkt eruit dat zij op ogenschijnlijk de kleinste details reageerden. Zo laat Luschan in zijn voorwoord op Kotz' *Im Banne der Furcht* (1922) zich lovend uit over de etnografische kwaliteit van dat werk, maar hij kan niet nalaten op te merken dat de titel "etwas belletristisch" aandoet.

Anderzijds kan men constateren dat ondanks wezenlijke verschillen - wellicht een grond voor de traditioneel gespannen verhouding tussen antropologen en reizigers, bestuursambtenaren of geloofsverkondigers - antropologen vaak niet schroomden om de etnografische verslagen van de "dilettanten" *auszunützen* (vgl. Szalay 1983). Al in 1970 merkte de Afrikanist Trouwborst op:

Typierend voor antropologen is de belangstelling die zij aan de dag leggen voor en het intensieve gebruik dat zij maken van oude en nieuwe etnografieën ongeacht of deze al dan niet door vakmensen geschreven zijn. Er verschijnt momenteel een stortvloed van herdrukken van antikwarisch geworden reisverslagen en beschrijvende studies, die blijkbaar bij antropologen gretig aftrek vinden.

1970: 129

In weerwil van de geschetste recente ontwikkelingen gebruiken antropologen nog steeds op grote schaal de meest uiteenlopende etnografische verslagen, waaruit zij "gegevens" lichten, zonder zich veel te bekommeren om specifieke genrekwaliteiten of om historische context. Zo werd in het artikel van Marcus en Cushman, "Ethnographies as Texts" (1982), dat als fundamenteel voor de "literary turn" geldt, reisliteratuur a-historisch beschouwd. De auteurs hanteerden een idee van reisliteratuur dat vrij algemeen in de antropologie bestaat en dat een stereotiep beeld van het laat 19e-eeuwse reisverslag is. Tot in de jaren zeventig werden er in de antropologie regelmatig grote vergelijkend-culturele studies gepubliceerd, waarin thema's aan de hand van een enorme diversiteit aan etnografieën uit alle windstreken en tijden werden uitgewerkt. In dat soort studies was het "uitlichten" van etnografische gegevens een vast gebruik. Een compilatie als de *Human Relation Area Files*, waarin etnografische "data" rond thema's gegroepeerd werden, kon slechts tot stand komen omdat er geen notie bestond van tekstuele integriteit van etnografieën (zie bv. Lagacé 1974). Nog steeds zijn antropologen geneigd om "gegevens" uit teksten te lichten; met name bij oriënterend onderzoek voor regionale studies komt dat nog veel voor. Het meest voor de hand liggende risico van die houding is natuurlijk anachronistische interpretatie omdat men bijna altijd werken uit verschillende tijden gebruikt. Maar er is meer. Zo hebben bepaalde etnografische monografieën uit de koloniale tijd de status van "klassieker"

gekregen. Ik denk dan aan boeken als die van Rattray over de Ashanti (Rattray 1923, 1927), van Schapera over de Tswana (1938) of van Meek over Nigeria (Meek 1937). Ze zijn tot op de dag van vandaag verkrijgbaar (al dan niet van een aangepaste inleiding voorzien) en worden door de mensen waarover ze handelen gebruikt. Dat gebruik kan variëren: nu eens staan ze ten dienste van sociaal werkers of plaatselijke historici, dan weer van degenen die betrokken zijn bij de "reinvention of tradition". In dat kader wijs ik, naast de nog steeds voortgaande stroom van "reprints" (zoals de serie *Classics in African Anthropology*, die momenteel wordt uitgegeven door het International African Institute), op uitgaven van voorheen ongepubliceerde koloniale geschriften (ik denk dan met name ook aan zogenaamde vertaalprojecten, die als doel hebben om de bronnen toegankelijk te maken voor de mensen op wie ze betrekking hebben). Dergelijke publicaties kunnen onbedoelde effecten hebben wanneer hedendaagse uitgevers en gebruikers onbekend zijn met de genreconventies van weleer. Het gaat dan om gevolgen van *vormkenmerken*. Inhoudelijke passages die nu gedateerd zijn of aanstootgevend, of die op andere wijze onacceptabel geworden zijn, vallen doorgaans wel goed op en kunnen vaak met eenvoudige ingrepen gecorrigeerd of toegelicht worden. Heel anders is het gesteld met de effecten van literaire of andere conventies. Met name is er nog weinig zicht op hun effect op hedendaagse lezers uit andere culturen.

Omdat de risico's (zowel in wetenschappelijk als in politiek opzicht) van het onhistorisch *Auswärten* van koloniale etnografische teksten, of het nu reisteksten, etnografische monografieën of ambtelijke verslagen betreft, nog onvoldoende bekend zijn, is naast inhoudelijke analyse van die teksten ook gedetailleerd onderzoek van hun vormkenmerken van belang. In de rest van deze bijdrage wil ik eerst ingaan op de verhouding van koloniale etnografie tot een andere vorm van koloniaal discours: de etnografische compilaties die van grote betekenis waren voor koloniaal bestuur en beleid. Dit om enig zicht te krijgen op genreconventies die in de teksten van weleer verscholen zijn. Vervolgens wil ik ingaan op de effecten die deze genreconventies hadden op lezers, op toenmalige gebruikers, en die in discussies tussen schrijvers van verschillende genres tot uiting kwamen. Tot slot zal ik aandacht schenken aan de betekenis van literaire analyse voor huidige ontwikkelingen in het gebruik van de koloniale teksten.

3. Representatievormen in de koloniale etnografie

Bij het begrip "koloniale etnografie" gaan de gedachten natuurlijk uit naar volkenkundige beschrijvingen die in de koloniale tijd, onder koloniale condities, tot stand gekomen zijn. Lange tijd stonden beschouwingen daarover in het teken van de vervlechting van etnografie en bestuur: koloniaal beleid kon slechts op basis van plaatselijke kennis gevoerd worden. Vandaar dat de relatie tussen professionalisering van het koloniaal bestuur en groeiende etnografische kennis veelal als vanzelfsprekend gezien wordt. Een goed voorbeeld van een benadering die berust op deze veronderstelling is Harrison's studie over het Franse koloniale bestuur en de Islam in West Afrika (Harrison 1988). Hoewel al lang bekend is dat die

samenhang tussen etnografische kennis en ontwikkeling van koloniaal bestuur niet zo voor de hand liggend is als ook in de koloniale tijd wel gemeend werd (zie bv. Hailey 1957: 55), kon de notie in brede kring blijven voortbestaan omdat etnografische kennis eerder werd opgevat als representatie dan als constructie. En in dat eerste geval (waarbij men aansluit bij de empirische pretenties van de realistische etnografie) is er een "seductive logic" - om met Pels en Salemink (1994: 4) te spreken - om etnografische kennis en de koloniale kennis "van de inlander" direct in elkaars verlengde te zien (Kommers 1993). Eerst toen de laatste opvatting (etnografie als constructie eerder dan als representatie) uitgangspunt werd, verschoof de aandacht van inhoud naar vorm en daarmee naar literaire en retorische effecten. In hun inleiding op het themanummer van *History and Anthropology* over koloniale etnografieën stellen Pels en Salemink dat een historische studie van de productie en het gebruik van etnografie noodzakelijk een analyse impliceert van de wijzen waarop die bemiddeld werden (1994: 16).

Zij benadrukken in dat verband het belang van de analyse van de context van de productie, het veldwerk waarin de etnografische ervaring werd opgedaan die vervolgens getekstualiseerd werd. Lange tijd is de discussie over koloniale etnografie vooral gevoerd over die context, welke getekend werd door specifieke vormen van (machts)ongelijkheid. Momenteel wordt steeds meer erkend dat ook de analyse van materiële vormen van kennispresentatie en de daarbij behorende specifieke (literaire) conventies, van betekenis is (vgl. Thornton 1983; Byrnes en Noyes, beide in Pels & Salemink 1994). Ook deze materiële en literaire vormen, die de geschriften gezag verlenen, ondersteunen de politieke dimensies van het koloniale vertoog. Via typische (retorische of andere) vormen zoals illustraties, diagrammen, kaarten en stijlfacetten werd het autoritaire karakter van het koloniale beleid kracht bij gezet. Dat sluit goed aan bij een andere these van Pels en Salemink: "Ethnography was mostly relevant for colonial society, not in terms of the truth or falsity of its representations, but because it instituted representation as such (both in the literary and political sense)" (1994: 19). De representatie was niet alleen inhoudelijk maar ook formeel ondubbelzinnig. De formuleringswijze alleen al ontmoedigde eventuele neigingen tot "im Frage" stelling (Kommers 1994a). In dit opzicht verschilde de koloniale etnografie doorgaans van koloniale bestuurskennis over de onderworpen volken, welke veelal in handboeken is ondergebracht en die bijvoorbeeld gebruikt werd in de rechtspraak (zie Buskens 1993). Analyse van verschillen in representatievorm kan dan licht werpen op de transformatie van etnografische naar koloniale (bestuurs)kennis. Hier is vooral van belang dat dit type onderzoek kan bijdragen tot inzicht in de literaire dimensies van koloniale etnografie. De vraag "wat is koloniale etnografie" moet dan worden aangevuld met: welke vormen nam ze aan, welke conventies weerspiegelde ze?

In de titel van een artikel over Richard Thurnwald gebruikte de Afrikanist Abbink het begrip "koloniale etnografie" reeds als aanduiding voor een bepaalde wijze van etnografie-beoefening, van veldwerk (Abbink 1987). Maar in de tekst van zijn essay betreft hij ook de "presentatie van gegevens" in de aanduiding. Met de "stijl" van etnografie-beoefening wordt vooral de methodische benadering, de relatie met de onderzochten bedoeld, niet de

literaire stijl van Thurnwalds etnografieën (Abbink 1987: 89). Wat die dimensie betreft noemt Abbink slechts in een verwijzing naar enkele vroege artikelen de vorm van het reisverhaal. Daarin verradt hij dat hij, evenals veruit de meeste antropologen, slechts een populaire voorstelling van dat genre heeft. Dat antropologen bij vroege koloniale etnografieën zoals Mayer's *Een Blik in het Javaansche Volksleven* (1897) of Dudley Kidd's *The Essential Kafir* (1904, bijvoorbeeld p. 7 e.v.) snel aan reisbeschrijvingen denken, komt onder meer door een in deze etnografie vaak gebruikte retorische strategie: die van de *imaginaire tour*. Deze werd eerder om methodische dan om literaire redenen gebruikt: via een ruimtelijke of temporele "rondreis in gedachten" werd volledigheid gesuggereerd. Of ze had een functie die vergelijkbaar is met die van de synoptische beschrijving. De imaginaire reis, waarbij de auteur de lezer als het ware bij de hand neemt, wordt dan met name gebruikt wanneer de schrijver een "intieme" indruk van het zogenaamde "dagelijks leven" wil geven. Daarnaast was er het reisverslag als methodische *vorm*, dat met name in de koloniale Afrika-literatuur heel bekend was en dat gezien kan worden als één van de vele tekstuele genres waarmee de andere wereld gerepresenteerd werd. Een voorbeeld van het reisverslag als methodische vorm is Jessen's *Reisen und Forschungen in Angola*. Hij geeft aan dat zijn onderzoeksresultaten over Angola in die vorm zijn weergegeven en tracht ze te rechtvaardigen:

Für die Darstellung wurde nach dem Vorbild der klassischen Afrikaforscher die Methode der fortlaufenden Reiseschilderung gewählt. ... Jene Methode hat für den Wissenschaftler den Vorteil, dass er die Beobachtungsgrundlagen genauer überprüfen kann, und für den Siedler, dass er ein anschaulicheres, unmittelbares, persönlicheres Bild von den Verhältnissen in den einzelnen Teilen der Kolonie erhält ..."

(1936: VI)

Hier pretendeert de auteur dus met deze vorm de beschrijving direct en controleerbaar te maken. Hoewel de genres natuurlijk (afhankelijk van onder andere de "context of production") soms belangrijke gelijkenissen vertonen, moet men in het zoeken naar overeenkomsten en continuïteiten (Pratt 1986) wederom niet de verschillen onderschatten. Alleen al materieel zijn er belangrijke verschillen tussen bijvoorbeeld Jessen's geografische *Reisen und Forschungen in Angola* (1936) - ondernomen met een dubbel doel: "einen wissenschaftlichen und einen praktischen" - en Hambly's *The Ovimbundu of Angola* (1934), dat door Jessen zelf als een *Ergänzung* op zijn boek wordt aangemerkt (1936: VII), maar dat van een heel ander karakter is.

Abbink geeft een aantal trekken die het werk van Thurnwald karakteriseren en die regelmatig opduiken in ook andere typering van etnografie uit de koloniale tijd: een "outside view", een gebrek aan theoretische interpretatie, aanduidingen van etnische identiteit op een wijze die dienstbaar is aan de profilering van het koloniale beleid, historische en morele oordelen en een "positivisme" dat gelieerd is met een inductivistisch wetenschapsideaal van theorieeloos en onbemiddeld "feitenverzamelen" ("ungetrübt durch das umgestaltende Filter des Berichterstatters" - Thurnwald, geciteerd door Abbink, 1987: 95). Dit ideaal van de directe tekstuele representatie van

andere culturen heeft niet alleen latere visies op de koloniale etnografie beïnvloed, maar vormt ook de basis voor de "illusie van de empirische directheid" van die teksten. Deze illusie klinkt nog steeds door in aanduidingen van de vaak meerdere delen tellende grote koloniale etnografieën als *Fundgruben*, als "onvolprezen bronnenpublicaties" (Abbink 1987: 95) of als "treasure troves of knowledge" (Lévi-Strauss 1966: 124). Ze ligt ook ten grondslag aan populaire noties over het "reisverslag" (ter onderscheiding van het reisverhaal, dat als meer egotistisch wordt gezien) en vormt de impliciete rechtvaardiging voor het reeds genoemde a-historische *Auswärten* van oudere etnografische geschriften, dat in de antropologie gebruikelijk is.

Ook het idee dat toename van etnografische kennis aansloot bij de professionalisering en verfijning van het koloniale bestuur is meer gebaseerd op de direct-empirische pretentie van de etnografie, dan op inhoudelijke bijdragen. Deze pretentie paste bij de ontwikkeling van een koloniaal bestuur dat gekenmerkt werd door een "relentless pursuit of facts and statistics" (Harrison 1988: 3). (5) Men zou een vergelijking kunnen maken met de huidige modellentheorie in de sociale wetenschappen, die voor overheidsbeleid van groot belang is omdat ze teksten oplevert die goed passen in een ambtelijke rapportcultuur, eerder dan om de inhoudelijke bijdrage die ze biedt aan ons inzicht in de beheersbaarheid van maatschappelijke processen.

De illusie van de empirische directheid heeft latere onderzoekers van koloniale etnografie ertoe verleid vooral aandacht te schenken aan die vormkenmerken welke het idee van uiterste gedetailleerdheid (Harrison 1988: 107) of van "meticuleuze etnografie" (Blok & Boissevain 1984: 333) onderstrepen. Het is interessant dat bijvoorbeeld Harrison in zijn studie talloze opmerkingen maakt over de taal van koloniale etnografen en bestuursambtenaren. Maar hij gaat niet over tot een systematische beschouwing van hun "politics of writing". Hij wijst op metaforen, op clichés, retoriek, lay-out, compositie, op intertekstuele relaties en tal van andere literaire dimensies, maar verenigt al die elementen niet tot een expliciete analyse van de tekstuele transformaties van etnografie tot de "useful knowledge of the natives", de "simpelweg" bruikbare informatie (Abbink 1987: 93) die koloniale ambtenaren veelal van etnografie verlangden.

De gangbare kritiek van bestuursambtenaren op etnografen kwam erop neer dat wetenschappelijke etnografie te gedetailleerd en te "theoretisch" zou zijn. Ze zou te veel ruimte voor twijfel laten (bedoeld werd dat ze te weinig ondubbelzinnig was). Men zocht teksten die "were written clearly and simply" (Harrison 1988: 135-6). De etnografische "feiten"-compilaties werden dan ook pas "nuttig", wanneer ze waren omgevormd tot compendia, waarvan er in de verschillende koloniale tradities talloze verschenen. Deze overzichtsliteratuur die allerlei vormen kon aannemen, van kronieken en handboeken tot encyclopedieën, verschilde niet alleen inhoudelijk, maar ook qua vorm sterk van de etnografieën waar ze op berustten. Om de inhoudelijke kwaliteit werden die publicaties door etnografen vaak als "tweedehands" (en eigenlijk ook "tweederangs") beschouwd en niet erg serieus genomen. Vandaar wellicht dat die geschriften in studies over

koloniale etnografie aan de aandacht lijken te zijn ontsnapt. Analyse van de formele transformatie kan, zoals gezegd, zicht geven op zowel de genredimensies van de koloniale etnografie, als op tekstuele kenmerken van de compendium-literatuur die in de koloniale tijd toch zulk een grote invloed heeft gehad op de representatie van de ander. Bovendien kan ze bijdragen tot inzicht in het epistemologisch proces waarop Stagl en Pinney doelen (1996: 122) omdat via zo'n analyse het karakter van "wetenschappelijke" kennis van gekoloniseerde volken binnen een contemporair kader (in verhouding tot de "useful knowledge") bepaald kan worden.

4. Koloniale etnografie, professionele antropologie en de "colonial mind"

Omdat ze manifestaties van conventies zijn, kunnen vormkwaliteiten van de koloniale literatuur ons helpen zicht te krijgen op wat Johannes Fabian de "colonial mind" noemde. Het is altijd weer interessant om te reflecteren op de spanning tussen beroepsetnografen en koloniale ambtenaren, een spanning die zich lijkt te continueren tussen de huidige antropologie en ontwikkelingsstudies. Al in 1950 concludeerde Belshaw in zijn studie over het bestuur in de Zuidwestelijke Pacific:

But it may be stated at the outset that most government officers know little of native life, and although it has been studied in detail by professional anthropologists, few of them have related their research to problems of administration.

Belshaw 1950: 23

Discussies over de onderlinge verhouding tussen antropologen en bestuursambtenaren waren doorgaans onvruchtbaar. Men voerde de moeilijke relatie tussen die twee beroepsgroepen gewoonlijk terug op de discrepantie tussen "wetenschappelijke" en "praktische" kennis die, hoewel ze inhoudelijk beide de "realiteit" zouden weergeven, sterk in bruikbaarheid verschilden. Al in de koloniale tijd werd onderkend dat vormkwaliteiten daartoe bijdroegen maar ze werden als bijkomstig gezien. Het erkennen van een relatie tussen tekstueel gezag en vorm was onverenigbaar met positivistische noties van representatie, validiteit en betrouwbaarheid. Onmiskkenbaar echter was het gezag dat aan de verschillende typen teksten werd toegekend het gevolg van retorische strategieën die natuurlijk aan de betreffende genreconventies moesten beantwoorden, maar die impliciet bleven. En daarin schuilt mijns inziens nu juist een belangrijke grond voor de continue tweedracht: ongemerkt werden literaire vormen over en weer anders geïnterpreteerd. De wetenschappelijke "openheid", die in bepaalde stilistische vormen of metaforen werd verwoord en die de realistische etnografie binnen de academische wereld gezag verleende (zie Clifford 1988: 26-32, Van Maanen 1988), kon in ambtelijke kringen als uiting van twijfel worden beschouwd en daarom zulk een tekst juist haar gezag ontnemen. Retorische vormen die "aanwezigheid ter plekke" (het "being there" van Geertz (1989: 16-42)) moesten aangeven, konden eveneens over en weer tot

tegengestelde conclusies leiden. Een interessant voorbeeld is de "vriendschapsretoriek" die door de "mannen van de praktijk" graag gehanteerd werd om claims op intieme plaatselijke kennis te rechtvaardigen. Beroepsetnografen werden door die "egotistische" vorm juist argwanend. Dit alles doet denken aan de wereld van de (18e eeuwse) reisliteratuur, waarin het verschil tussen *Travellers* en *Travel Liars* ook veelal op basis van vormfacetten werd vastgesteld (vgl. Adams 1962, Kommers 1987). In het geval van de koloniale etnografische literatuur zijn waarschijnlijk de politieke en maatschappelijke implicaties directer geweest.

De tekstuele karakteristieken kan men beschouwen als een reflectie van de specifieke wijze waarop de geschriften en hun makers met de koloniale onderneming waren verbonden. Zowel antropologen als bestuursambtenaren claimden een bijzondere "nabijheid" tot de mensen waarover zij schreven. Zij bevonden zich echter politiek en maatschappelijk in sterk verschillende posities en richtten hun geschriften elk tot een ander publiek. De antropoloog, die *Exotik als Beruf* had (Kohl 1979), kon bijvoorbeeld in teksten heel anders omgaan met inheemse termen dan bestuursambtenaren. (6) Voor bestuursambtenaren, die via hun teksten niet alleen inzicht in, maar ook "grip" op de andere samenleving wilden suggereren, waren retorische strategieën van externe validering wezenlijk. Door het gebruik van termen die in "universele" of "natuurlijke" schema's pasten, waren hun teksten toegankelijker voor een publiek dat niet direct met de beschreven samenleving bekend was, zoals hun superieuren in de beleidscentra. De vorm die antropologen in staat stelde om contact met collega's te houden - de presentatie in termen van vaktermen en theorie (mèt de daarbij "horende" retorische vormen; zie Van Maanen 1988) - werd door bestuursambtenaren juist als een indicatie van "bemiddeld" contact beschouwd, zo verschillend van hun eigen "pragmatisch-directe" contact. De interne validering welke aan de professionele etnografie ten grondslag lag, verbond de "gemeenschap van geleerden", maar hielp buitenstaanders deze te stigmatiseren als bestaand uit wereldvreemde figuren die geleid werden door "extreem relativisme".

Wanneer men deze koloniale discussies zo als een uitwisseling tussen schrijvers en lezers beschouwt, dan wordt het belang van literaire conventies als spiegel van posities in de koloniale maatschappij duidelijk. Dan kan ook het belang van nader onderzoek van die conventies - afgezien van de betekenis die het heeft voor de interpretatie van bronnen - voor inzicht in de "colonial mind" blijken. Omdat tegenwoordig etnografische teksten uit de koloniale tijd in toenemende mate gebruikt worden bij het hervinden van de eigen identiteit door eens overheerste volken, is dergelijk onderzoek van meer dan alleen academische betekenis. Mensen gebruiken deze teksten vaak omdat men meent dat er geen andere bronnen over de verloren gewaande culturen zijn. Daarin schuilt echter een ironie: door eenzijdig aandacht te hebben voor de inhoud van die bronnen, wordt onvoldoende beseft dat men ongemerkt de effecten ondergaat van de tekstuele strategieën die verweven zijn met de koloniale conventies. Dat kan belangrijke gevolgen hebben.

5. Koloniale etnografie: representatie en zelfbeeld

In deze laatste paragraaf wil ik met enkele voorbeelden nader verduidelijken dat een "literaire" benadering van koloniale etnografie maatschappelijk relevant kan zijn. Uiteraard houdt de notie dat etnografische beschrijvingen als constructie van de "werkelijkheid" mogen worden gezien niet in, dat ik die realiteit slechts als voorstelling erken en de beschrijvingen beschouw als slechts registraties van verbeelde werelden. Die notie is verbonden met een theoretisch kader, dat het mogelijk maakt om met vrucht benaderingswijzen van andere disciplines, zoals van de literatuurwetenschap, te gebruiken.

Als eerste voorbeeld om het belang van de voorgestelde theoretische benadering te verduidelijken, noem ik de verhouding tussen westerse wetenschappelijke kennis en kennis uit andere culturen, die in soms sterk afwijkende (literaire of narratieve) vormen wordt gepresenteerd. Als tweede voorbeeld verwijs ik naar een onderwerp dat in veel koloniale teksten figureert: sociale ongelijkheid en etnische grenzen.

Omdat de koloniale etnografische teksten appelleren aan het gezag van de westerse wetenschap en daarom ook door representanten van gekoloniseerde volken wel geaccepteerd worden als superieur aan eigen kennisvormen (zie voor de wetenschapsretoriek: De Jonge; voor de gevolgen van codificatie: Buskens; beide in Driessen 1993), is het goed ons te bezinnen op de vraag waaruit dat tekstuele gezag bestaat en hoe het tot stand komt. Zoals boven al aangegeven moest de *knowledge of the natives*, om "nuttig" te zijn, de formele trekken aannemen van het autoritaire koloniale vertoog dat geen ambigüiteiten of onzekerheden verdroeg, noch twijfel liet aan het directe karakter van de representatie. De etnografie werd als meer "waar" gezien, naarmate ze verondersteld werd directer bij de ervaring aan te sluiten. In die zin sloot dat koloniale vertoog aan bij de meest gezaghebbende vorm van westerse wetenschap: het positivisme. En het is deze vorm die een geduchte concurrent werd van kennisvormen die in andere culturen bestonden. In de koloniale tijd werden die kennisvormen al vaak denigrerend benaderd en in de hoogtijdagen van de "moderne" wetenschap werd het er niet beter op. Bestuursambtenaren (en later ontwikkelingsdeskundigen) twijfelden aan autochtone kennis inzake landbouw of veeteelt (voor Afrika is Binns, 1994 interessant, ook voor de "correctieretoriek"! Zie ook Hobart 1993: 1-30); missionarissen en zendelingen ontwaarden overal bijgeloof en geographen of historici spraken van "mythen" die aan het wereldbeeld ten grondslag lagen (voor het "myth/history"-debat: zie bijvoorbeeld Finney 1991). Hoewel het tij lijkt te keren, blijkt het voor veel vertegenwoordigers van andere culturen die willen participeren in wetenschappelijke discussies moeilijk om afstand te nemen van westerse presentaties van kennis. "Native historians" op Kiribati konden uiteindelijk in hun "herschreven geschiedenis" niet ontkomen aan vormen, ontleend aan de koloniale historiografie (Kiribati 1979) en Sheikh Musamaali Nangoni, die zijn visie op de Afrikaanse geschiedenis in de "taal van de chieft" gaf, werd beschuldigd van ideologie (Musamaali 1990). Het lijkt alsof "ware" zelfkennis slechts via de westerse (positivistische)

wetenschapstaal gepresenteerd kan worden. Aan die notie dragen vertaalprojecten vaak onbedoeld bij. Uitgaand van het idee dat koloniale etnografische bronnen van nut kunnen zijn voor de voorheen gekoloniseerden, bestaat er een tendens om die bronnen in tekstedities en vertalingen toegankelijk te maken. Boven wees ik al op de problemen die zich voordoen rond de formele kwaliteiten van die teksten en die veel moeilijker te onderkennen zijn dan problemen met betrekking tot de inhoud. Dit houdt mijns inziens ook verband met epistemologische noties die ten aanzien van die bronnen gangbaar zijn. Deze worden immers juist voor de ander toegankelijk gemaakt vanwege hun "feitelijke" dimensie: ze bieden de eens gekoloniseerden de basis waarop men de "traditie" kan reconstrueren. De teksten worden gezien als directe representaties van het historische verleden welke van nut kunnen zijn voor mensen die zicht op hun eigen verleden willen krijgen. Dit idee is heel fraai verwoord in de tekstuitgave van veldaantekeningen van Arthur Grimble, een koloniaal bestuursambtenaar die lange tijd in de Westelijke Pacific (de Gilbert and Ellice Islands) werkte. Deze "Grimble Papers" zijn uitgegeven in het kader van zo'n bronnenproject: in dit geval *The Pacific Islands Monograph Series* (R.C. Kiste, general editor; Maude 1989). In de inleiding op die uitgave schrijft Maude:

Perhaps the most important benefit of all to accrue from the publication of the Grimble Papers may prove to be restoration to the Gilbertese today of a valuable part of the information on how their culture used to function as an entity. It is information which they are now seeking and which has, as it were, providentially been kept in trust for them all these years.

Maude 1989: xxxii.

Deze voorstelling toont de koloniale bestuursambtenaar als de bewaarder van oorspronkelijke culturen en ze sluit goed aan bij het koloniale idee van de bestuursambtenaar als de beschermer en de "trustee of the natives". Het zal duidelijk zijn dat deze voorstelling zich niet verdraagt met noties van "bemiddelde" representatie, waarin de taal en de vorm van de tekst worden gezien als factoren die de inhoud kunnen tekenen. Vanuit een positivistische methodologie gezien zou zo'n voorstelling gemakkelijk kunnen worden beschouwd als twijfel aan de integriteit van objectieve, wetenschappelijke onderzoekers.

Bij "fictie"-literatuur zal men wellicht sneller geneigd zijn aandacht te schenken aan vorm-kwaliteiten omdat literatuurwetenschappers niet alleen veel meer met die kwaliteiten vertrouwd zijn, maar ze ook als wezenlijk in de tekstuele overdracht van voorstellingen zullen zien. Als voorbeeld zou ik twee teksten willen noemen die beide beschouwd mogen worden als monumenten van het dominante koloniale vertoog waarin de wezenlijke ongelijkheidsverhoudingen keer op keer en op vaak indirecte wijze werden bevestigd. Ik noem een fictie-tekst (Robert Ruark's *Something of Value* - 1955) en een wetenschappelijke (C. Snouck Hurgronje: *De Atjèhers* - 1893-94). In beide teksten wordt de ander op soms zeer denigrerende wijze beschreven. In beide gevallen wordt dat effect meer bereikt door de *stijl* dan door de beschreven onderwerpen op zich. Zo beschrijft Ruark een Kikuyu in termen van (koloniale) symbolen van de Westerse identiteit: een

buitenlandse opleiding; het zitten op een stoel als een blanke; het dragen van een tweed-costuum; en dergelijke. Door de stijl (een vlak en monotoon taalgebruik, korte staccato-achtige zinnen, repetitieve formulering) ontstaat er een karikatuur die veel kwetsender is dan de verschillende pejoratieve aanduidingen die Ruark gebruikt op zich zouden zijn. In Snouck Hurgronje's Atjeh-etnografie is dat niet veel anders; het is echter tekenend dat pas sinds zeer kort wordt beseft hoezeer Snouck Hurgronje's (wetenschappelijk) gezag werd gevormd door de literaire, stilistische kwaliteit van zijn teksten. (7) In dit verband zou ik als een van de theoretische problemen rond het onderzoek van het koloniale discours willen noemen: het relateren van de analyse van tekstuele vormen aan een studie van andere vormen van kennispresentatie, zoals oratuur of wijzen van opvoering (performance), uit andere culturen (Kommers, 1994b).

Het tweede voorbeeld betreft het gebruik van koloniale teksten ten dienste van de zogenaamde "reinvention of tradition". Koloniale teksten kwamen tot stand in een context van wezenlijke ongelijkheid en etnografische geschriften stonden vaak in het teken van het onderkennen of fixeren van etnische verschillen (etnische grenzen, "stammen", en dergelijke). Het is ironisch dat deze teksten nu weer de basis kunnen vormen van betogen die nieuwe vormen van ongelijkheid trachten te bewerkstelligen.

Onderzoek van deze problematiek, zoals bijvoorbeeld van de tekstuele dimensies die van belang zijn bij het creëren van etnische grenzen (zie Driessen 1992) is nog jong.

6. Besluit

Ondanks een wassende stroom van verhandelingen over historische problemen bij het *Auswärten* van etnografische teksten uit de koloniale tijd en tal van fraaie detailstudies die de laatste jaren zijn verschenen, moet ik vaststellen dat die ontwikkeling aan de meeste antropologen voorbij is gegaan. Het *Ausnützen* van historische etnografische bronnen, waarbij "gegevens" uit teksten gelicht worden zonder veel acht te slaan op intertextualiteit of vormkenmerken, wordt nog veelvuldig toegepast. Bij dergelijke analyses gaat de aandacht vooral uit naar (anachronistische) interpretaties ten dienste van het vaststellen van betrouwbaarheid en validiteit.

In deze bijdrage heb ik de aandacht willen vestigen op theoretische benaderingen en problemen rond tekstuele dimensies van koloniale etnografieën met name omdat onderzoek daarvan een groter belang dient dan "slechts" de academische discussie, waarmee veel veldwerkers recente ontwikkelingen in de interpretatieve of reflexieve antropologie associëren.

Nicholas Thomas schreef onlangs: "European colonial discourses have often dehumanized others" (Thomas 1994: 80). Teksten vormden één middel om dat effect te bewerkstelligen. De recente experimentele antropologie benadrukte de relatie tussen textuele vormen en inhoud: nieuwe inhouden vergen nieuwe literaire dimensies en nieuwe literaire vormen maken de

beschrijving van nieuwe onderwerpen mogelijk. Zo ontleenden koloniale teksten hun "racist bias" (Fischer 1977: viii) aan méér dan alleen aan racistische beweringen. Ze werden gekenmerkt door literaire strategieën die specifieke vormen van gezag (be)vestigden; strategieën die bepaalde selecties en combinaties geloofwaardig maakten en bovenal door stijlen die ideeën van ongelijkheid en dominantie overdroegen. Wanneer men dit beseft wordt niet alleen de maatschappelijke en politieke betekenis van tekstanalyse duidelijk, maar ook de ironie die schuilt in waarschuwingen van westerse wetenschappers tegen de gevaarlijke effecten van culturele mystificatie in pogingen van eens gekoloniseerde volken om hun identiteit of traditie te hervinden, terwijl men tegelijkertijd koloniale bronnen voor die volken toegankelijk maakt (Linnekin 1990: 171-2; Otto 1993:13).

*Vakgroep Culturele en Sociale Antropologie
Katholieke Universiteit Nijmegen*

Bibliografie

Abbink, J. 1987. "Koloniale etnografie" - Thurnwalds veldwerk in Melanesië. In: A. Borsboom & J. Kommers (reds.). *Processen van Kolonisatie en Dekolonisatie in de Pacific*. Nijmegen.

Adams, P.G. 1980. *Travelers and Travel Liars 1660-1800*. New York: Dover (heruitgave 1962).

Batten, Ch.L. 1978. *Pleasurable Instruction; Form and Convention in Eighteenth Century Travel Literature*. Berkeley: University of California Press.

Belshaw, C.S. 1950. *Island Administration in the South West Pacific*. London and New York: Royal Institute of International Affairs.

Binns, T. 1994. *Tropical Africa*. London: Routledge.

Blok, A. & J. Boissevain. 1984. Anthropology in the Netherlands. Puzzles and Paradoxes. *Annual Review of Anthropology*, 13.

Borsboom, A.P. & J. Kommers. 1991. Het cultuurbegrip in de antropologie. In: A.J.A. Felling & J. Peters (reds.). *Cultuur en Sociale Wetenschappen. Beschouwingen en empirische studies*. Nijmegen: ITS.

Buskens, L. 1993. *Islamic Commentaries and French Codes. The Confrontation and Accommodation of two Forms of Textualization of Family Law in Morocco*. In: Driessen (ed.). 1993

Clifford, J. 1988. *The Predicament of Culture. Twentieth-Century Ethnography, Literature and Art*. Cambridge, Mass.: Harvard U.P.

Driessen, H. 1992. *On the Spanish-Moroccan Border. A Study in Ritual, Power and Ethnicity*. Oxford: Berg.

Driessen, H. (red.) 1993. *The Politics of Ethnographic Reading and*

Writing. Confrontations of Western and Indigenous Views. Saarbrücken - Fort Lauderdale: Verlag Breitenbach.

Driessen, H. 1996. Making anthropology and history together separately. *Focaal*, 26/27: 75-80.

Finney, B. 1991. Myth, Experiment, and the Reinvention of Polynesian Voyaging. *American Anthropologist*, 93: 383-402.

Fischer, J.L., e.a. (reds.) 1977. *The Book of Luelen.* Canberra: Australian National University Press.

Geertz, Cl. 1973. *The Interpretation of Cultures. Selected essays.* New York: Basic Books.

Geertz, Cl. 1989. *De antropoloog als schrijver.* Kampen: Kok Agora.

Hailey, Lord. 1957. *An African Survey. Revised 1956. A Study of Problems arising in Africa South of the Sahara.* London: Oxford University Press.

Harrison, Chr. 1988. *France and Islam in West Africa, 1860-1960.* Cambridge: Cambridge University Press.

Hobart, M. (ed.) 1993. *An Anthropological Critique of Development. The Growth of Ignorance.* London: Routledge.

Jacobson, D. 1991. *Reading Ethnography.* Albany: State University of New York Press.

Jessen, O. 1936. *Reisen und Forschungen in Angola.* Berlin: Dietrich Reimer.

Jonge, H. de. 1993. *Western and Indonesian Views on the Abangan-Santri Division in the Javanese Society, the reception of Geertz's "The Religion of Java".* In: H. Driessen 1993.

Kidd, D. 1904. *The Essential Kafir.* London: A & C Black

Kiribati 1979. *Kiribati, Aspects of History.* Suva: Tarawa.

Kohl, K.H. 1979. *Exotik als Beruf. Zum Begriff der ethnographischen Erfahrung ...* Wiesbaden: Heijmann.

Kommers, J. 1987. Antropologie en reisliteratuur. *Focaal*, 5 (februari): 15-50.

Kommers, J. 1989. Betrouwbaarheid en geloofwaardigheid; Literaire vorm als etnografische techniek. In: A. Borsboom e.a. *Liber Amicorum A.A. Trouwborst.* Nijmegen: KUN.

Kommers, J. 1993. Words with a certain fixed value: the concepts of primitive and Islam in the colonial literature about West Africa. In: H.

Driessen (red.). 1993.

Kommers, J. 1994a. Colonial Ethnography in the Western Pacific: colonial texts and contemporary politics. In: T. van Meijl & P. van der Grijp (reds.) *European Imagery and Colonial History in the Pacific*. Saarbrücken: Verlag für Entwicklungspolitik Breitenbach.

Kommers, J. 1994b. Mythische geografie. Landschap en wereldbeeld in niet-westerse culturen. In: H. Driessen & H. de Jonge (red.). *In de ban van betekenis. Proeven van een symbolische antropologie*. Nijmegen: SUN.

Koningsveld, P. van 1987. *Snouck Hurgronje en de Islam. Acht artikelen over leven en werk van een oriëntalist uit het koloniale tijdperk*. Leiden: Documentatiebureau Islam-Christendom.

Kotz, E. 1922. *Im Banne der Furcht. Sitten und Gebräuche der Neger. Erzählt von Ernst Kotz*. Hamburg: Advent-Verlag.

Lagacé, R.O. 1974. *Nature and use of the HRAF files. A research and teaching guide*. New Haven, Conn.

Lévi-Strauss, Cl. 1966. Anthropology: its achievements and future. *Current Anthropology*, 7 (2): 124-7.

Linnekin, J. 1990. The Politics of Culture in the Pacific. In: J. Linnekin & L. Poyer (eds.). *Cultural Identity and Ethnicity in the Pacific*. Honolulu: University of Hawaii Press.

Livingstone, D. 1858. *Missionary Travels and Researches in South Africa ...* New York: Harper & Brothers.

Malinowski, B. 1922. *Argonauts of the Western Pacific*. London: Routledge.

Marcus, G.E. & Cushman, D. 1982. Ethnographies as Texts. *Annual Review of Anthropology*, 11: 25-69.

Musamaali Nangoni. 1987. *No More Lies About Africa*. East Orange, N.J.: African Heritage Publications.

Maude, H.E. (ed.). 1989. *Tungaru Traditions. Writings on the Atoll culture of the Gilbert Islands*. Honolulu: Pacific Islands Monograph Series No.7.

Mayer, L.Th. 1897. *Een blik in het Javaansche Volksleven*. Leiden: E.J. Brill.

Meek, C.K. 1937. *Law and authority in a Nigerian tribe*. London: Kegan Paul.

Otto, T. 1993. Empty Tins for Lost Traditions? The West's material and intellectual involvement in the Pacific. In: Ton Otto (ed.) *Pacific Islands Trajectories*. Nijmegen: C.P.S.

Pels, P. & O. Salemink (eds.) 1994. *Colonial Ethnographies. History and Anthropology*. 8 (1-4).

Pratt, M.L. 1986. *Fieldwork in Common Places*. In: J. Clifford & G. Marcus (eds.). *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley: University of California Press.

Rattray. 1923. *Ashanti*. Oxford: Clarendon Press.

Rattray. 1927. *Religion and Art in Ashanti*. Oxford: Clarendon Press.

Rousseau, J.-J. 1763. *Les Pensées de J.J. Rousseau, citoyen de Genève*. Amsterdam.

Ruark, R. 1955. *Something of Value*. New York: Doubleday & Comp.

Schapera, I. 1938. *A handbook of Tswana law and custom*. London.

Shaw, Th. 1938. *Travels, or observarions relating to several parts of barbary and the levant*. Oxford: Oxford U.P.

Snouck Hurgronje, C. 1893-94. *De Atjèhers*. Uitgegeven op last der Regering. Batavia: Landsdrukkerij; Leiden: E.J. Brill.

Stagl, J. en Chr. Pinney. 1996. Introduction: from travel writing to ethnography. *History and Anthropology*, 9 (2-3): 121-4.

Stewart, W.E. 1978. *Die Reisebeschreibung und ihre Theorie im Deutschland des 18. Jahrhunderts*. Bonn: Bouvier Verlag.

Szalay, M. 1983. *Ethnologie und Geschichte. Zur Grundlegung einer ethnologischen Geschichtsschreibung*. Berlin: Dietrich Reimer.

Thomas, N. 1994. *Colonialism's Culture. Anthropology, Travel and Government*. Cambridge: Polity Press.

Thornton, R. 1983. Narrative Ethnography in Africa, 1850-1920: The Creation and Capture of an Appropriate Domain for Anthropology. *Man (N.S.)*, 18: 502-20.

Trouwborst, A.A. 1970. Observatie, descriptie en analyse in de Culturele Antropologie. In: *Liber Amicorum E.M.A.A.J. Allard*. Nijmegen: Katholieke Universiteit.

Van Maanen, J. 1988. *Tales of the Field. On Writing Ethnography*. Chicago: University of Chicago Press.

Wyck, H. van der 1866. *De Nederlandsche Oost-Indische Bezittingen onder het bestuur van den Kommissaris Generaal Du Bus de Gisignies (1826-1830)*. Leiden.

(1) Onder "koloniale tijd" wordt in dit verband doorgaans verstaan de periode waarin volken in de overzeese gebiedsdelen van Europese koloniale machten geconfronteerd werden met instellingen van koloniaal bestuur. De ontwikkeling van die instellingen, zoals lokaal bestuur of rechtspraak, was naar men meende nauw verweven met de ontwikkeling van etnografische kennis. Hoewel er grote regionale verschillen zijn, denken antropologen dan veelal aan de laatste decennia van de 19e eeuw tot aan de dekolonisatie. Dus eigenlijk het tijdvak van het imperialisme of van de koloniale staatsvorming.

(2) Met betrekking tot koloniale etnografieën: deel 8, 1994 en inzake antropologie en reisliteratuur: deel 9, 1996 van *History and Anthropology*. *The American Anthropologist* deel 36, 1995, nr. 1 stelt literaire en epistemologische dimensies van de etnografie aan de orde en deel 36, Supplement, 1996 behandelt de maatschappelijke betekenis van etnografie.

(3) Stagl en Pinney lijken ongemerkt met betrekking tot het begrip "travel" uit te gaan van een specifieke notie: die van de 19e/20e eeuwse reizigers. 18-eeuwse reizigers bijvoorbeeld deden juist veel moeite om het idee te vermijden dat "*personal experience*" (mijn nadruk; cf. Stagl & Pinney 1996: 121) de bron van hun verslaggeving was.

(4) In de 18e eeuw waren beschrijvingen van zeden van andere volken het terrein van een speciaal type reiziger: de zogenaamde *filosofische reiziger*. Rousseau (1763: 238) drukte het als volgt uit: "Il y a bien de la différence entre voyager pour voir du pays, ou pour voir des peuples. Le premier objet est toujours celui des curieux, l'autre n'est pour eux qu'accessoire. Ce doit être tout le contraire pour celui qui veut philosopher". Stagl en Pinney spreken wat de referentiegroep betreft van "a difference worth noting" maar ik geloof dat juist vanwege de uiteenlopende referentieculturen gesproken kan worden van een wezenlijk verschil. Zie onder.

(5) De vaketnograaf kon uitgaan van een notie van "professionele integriteit" die de sociaal-wetenschappelijke methodologie in hoge mate vormde: zie Kommers 1989: 231-2.

(6) In feite werd door koloniale bestuursambtenaren veel minder gebruik gemaakt van etnografieën dan vaak wordt aangenomen. Harrison wijst er op dat hele bibliotheken ongebruikt bleven (Harrison 1988: 4 & 135). Een fraai voorbeeld biedt de Nederlands-Indische koloniale geschiedenis. Van overheidswege kregen bestuursambtenaren een vertaling van Marsden's *Maleise Woordenboek* (1824-1825) aangeboden. Daarvoor zou een klein bedrag van hun salaris worden ingehouden. De meeste bestuursambtenaren verzochten echter het bedrag in te houden doch de boeken *niet* te sturen! (Van der Wyck, 1866: 255)

(7) Vgl. Stagl & Pinney (1996: 122) waar zij een verband leggen tussen mate van exotisch-zijn van een cultuur en een tekstuele dimensie van geschriften over die culturen. Niet de toegankelijkheid van een cultuur, maar de positie van de betrokken onderzoekers/auteurs is mijns inziens de grond voor die tekstuele dimensie.

(8) Van Koningsveld wees op de denigrerende uitdrukkingen die Snouck - vele jaren gezien als een ongenaakbaar geleerde ten aanzien van wie elke twijfel over objectiviteit of retorische manipulatie ongepast was - in zijn monografie gebruikte, maar hij gaat niet in op de (pragmatische) stijl die zo kenmerkend is voor dit type geschriften, dat gepresenteerd werd als wetenschappelijke informatie, maar impliciet bijdroeg aan het autoritaire koloniale vertoog (Van Koningsveld 1987, passim).

Elektroniese weergawes van T.N&A	Kontaknommers	Algemeen	Riglyne vir outeurs	Bo
Tydskrif vir Nederlands & Afrikaans 3de Jaargang, Nommer 2.Desember 1996				